CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

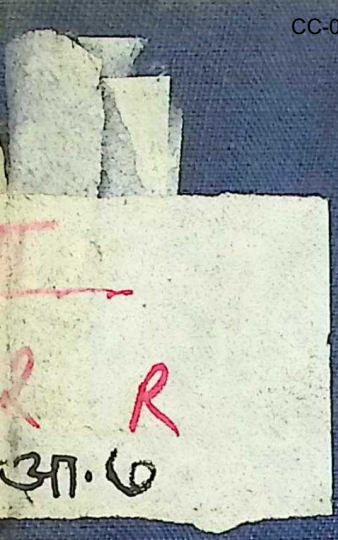

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्या.पु.अ. [redacted]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

THE

Sabdikadarsa Series

॥ नागेशाशयनिर्णयः ॥

Nagesasaya Nirnaya

No. 2.

Part I.

BY

MEDHASRI PANDITA KAVISEKHARA

Pandit NARAYANA SASTRIGAL

OF RADHAMANGALAM,

Senior Professor of Vyakarana, Sanskrit College, Trivadi.

SRIRANGAM:

SRI VANI VILAS PRESS

1913.

Copyright Registered.] [Price As. 6. Postage extra.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

R
491.25
SHA

NOTICE.

Nagesasaya Nirnaya.

It is with great pleasure that we announce the publication of a new work on Vyakarana called **NAGESASAYA NIRNAYA** by Medhasri Pandit Kavisekhara Pandit R. Narayana Sastrigal, Senior Professor of Vyakarana, Sanskrit College, Trivadi. It goes without saying that Vyakarana is the most important and the most popular of all the Vedangas and among the various works on Vyakarana the Paribhashendusekhara of Nagoji Bhatta takes a foremost place. There are several commentaries on the Paribhashendusekhara but all of them are more or less adverse criticisms of the text. Hence a learned and at the same time an appreciative commentary on this great work was, up to now, an essential desideratum. To supply this real want is the object of this venture. That Pandit R. Narayana Sastrigal is eminently fitted for the task he has undertaken is amply testified to by Mahamahopadhyaya Pandit Subbarayachariar and others who, as is well known, are thoroughly competent to pronounce an opinion on the subject. This commentary is intended not only to expound faithfully the beliefs of Nagesa Bhatta as explained in his Paribhashendusekhara but also to critically examine the various interpretations given by different other commentators. A perusal of the specimen pages will surely convince all readers of the usefulness of this commentary. To keep it within the reach of all it is resolved to issue it in monthly parts of not less than 32 pages Royal Octavo for **ANNAS 6** only per part. (As. 8 per V. P. P.). As only a limited number of copies are printed, intending subscribers should apply at once to the undesigned.

THE MANAGER,
NAGESASAYA NIRNAYA,
Sri Vani Vilas Press,
Srirangam, Madras Presidency, India.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

करणसाधनश्चायम्। यत्र देशे उपदिश्यते तद्देशे एव वाक्यार्थबोधेन गृहीत-

---

धर्मविशिष्टव्यापाररूपं प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशः। यथा लोके यत्र कर्णं गृहीत्वा अयं गौरिति बोधयति, तत्र कर्णग्रहणरूपव्यापारे उक्तोभयसंबन्धेन गोत्व-वैशिष्ट्यस्य सत्वात् तत्र प्रत्यक्षमाख्यानमिति, उपदिष्टो मे गौरिति व्यवहारः। यत्र तु सास्नादिमान् गौः इत्युच्चार्य गां बोधयति, तत्र उच्चारणव्यापारस्य गोत्वावच्छिन्नविधेयताकशाब्दबोधानुकूलत्वेऽपि तत्प्रकारकप्रत्यक्षानुकूलत्वान्न तत्रोपदेशपदव्यवहारः, किंतु प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मपुरस्कारेण बोधनरूपं गुणैः प्रमाणमिति उद्देशस्यैव व्यवहार इति भेदेनोपादानदर्शनात्, 'उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः' इति वार्त्तिकस्वारस्याच्च, उद्देशोपदेशयोः भेद एवेति कथमिष्टार्थसिद्धिरित्यत आह— उद्देशश्चोपदेशेति॥ ननु भावघञन्तत्वात् उपदेशपदस्य इष्टार्थासिद्धिरेवेत्यत आह— देश इति॥ तर्हि कस्मिन्नर्थे घञित्यत आह— अधिकरणसाधनश्चायामिति॥ साध्यते साधुत्वेन प्रतिपाद्यते प्रकृतिप्रत्ययादिः अस्मिन्निति साधनमर्थः। अर्थविशेषावलम्बनेनैव साधुत्वनिर्णयात्। अधिकरणं साधनं यस्येति व्युत्पत्त्या अधिकरणार्थक इत्यर्थः। अधिकरणार्थे ज्ञात्वैव घञ् प्रयुज्यत इति भावः। अत एव 'अचः परस्मिन्—' इति सूत्रे भाष्ये 'भावसाधनः' इत्युक्तम्। 'साधनं कृता' इत्यादौ च अगत्या साधनशब्दः कारकपरोऽपीत्यन्यदेतत्। बाहुलकादत्र अधिकरणे घञिति बोध्यम्॥ अयमिति॥ उद्देशशब्द इत्यर्थः। उत्, उप, इत्युपसर्गभेदेऽपि 'इषेत्वकमधीष्व' इति गुरुणा कथिते 'उद्दिष्टो मेऽनुवाकः' इति शिष्येण प्रतिवचनदानादुत्पूर्वकदिशिः उच्चारणार्थकः प्रयुज्यत इति उद्दिश्यते उच्चार्यते अस्मिन्निति उच्चारणाधिकरणमित्यर्थः फलतीति भावः। ननु देशभेदेन गुणप्रधानशास्त्रयोः वाक्यार्थबोधे कथं उपकार्योपकारकभावप्रसक्तिः इत्यत आह— यत्रेति। यच्छब्दस्य देशत्वेन कालबोधकत्वेऽपि कालत्वेन कालबोधकत्वाभावान्नदाप्रत्ययः। अत एव 'यत्र काले त्वनावृत्तिः' इत्यादिप्रयोगः संगच्छते। अष्टाध्यायीस्थानुपूर्वीघटकपौर्वापर्यव्यवहारप्रयोजकसंनिवेशघटकावकाश इत्यर्थः॥ तद्देश एवेति॥ पठितानां पाठदेशे ज्ञापितानां ज्ञापकदेश चेत्यर्थः; एवेन विधिदेशव्यावृत्तिः॥ वाक्यार्थबोधेनेति। अस्य गृहीतशक्त्या गृहीतपरिभाषार्थेन इत्युभयत्राप्यन्वयः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शक्त्या गृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः। देशश्च उच्चारण-

---

गृहीतशक्त्येति। कर्मधारयसमासोऽत्र बोध्यः। इदं संज्ञास्थले। स्मरणं प्रत्यनुभवस्य कारणत्वोपपत्तये मध्ये व्यापारः संस्काराख्य आत्मन्यङ्गीक्रियते, तस्य च आत्मनि सर्वदा सत्त्वात्सर्वदा स्मरणवारणाय उद्बुद्धसंस्कारस्यैव स्मरणं प्रति कारणत्वमिति परमङ्गीकर्तव्यम्। तदुक्तं तत्त्वबिन्दौ वाचस्पतिमिश्रैः 'पटुभ्यासादरप्रत्ययाहिता हि भावना प्रबोधवती स्मृतिहेतुः' इति। उद्बुद्धसंस्कारः स्मृतिहेतुः इति तदर्थः। उद्बोधकं च एकसंबन्धिज्ञानादिकम्। उद्बोधकैकसंबन्धिज्ञानादिसत्त्वेऽपि कुत्रचित्स्मरणादर्शनात् दृढतरसंस्कारस्य स्मरणं प्रति कारणत्वमित्यङ्गीकर्तव्यम्। दृढतरसंस्कारापेक्षित्वे प्रतिच अपेक्षाबुद्धेः कारणत्वम्। अपेक्षात्मकश्च प्रत्ययः, पटुः, अभ्यासः, आदरश्चेति नैयायिकैस्त्रिधा विभज्यते। आद्यो यथा— अनवहितचित्तस्याप्यद्भुतादिदर्शने। द्वितीयो यथा— खण्डकाध्ययनादौ। तृतीयो यथा— अवहितचित्तस्य क्षुद्रवस्तुवीक्षणे। तथा च 'वृद्धिरादैच्' इत्यादौ वृद्धिपदस्य आदैचा सह तादात्म्यदर्शनात् वृद्धिपदस्य आदैज्रूपोऽर्थः, अतस्तत्र शक्तिर्गृह्यत इति संज्ञाशास्त्रजन्यवाक्यार्थबोधरूपशक्त्यनुभवोपोद्बलितेन आदरात्मकेन संस्काराधायकेन प्रत्ययेनैव 'वृद्धिरेचि' इत्यादौ वृद्धिपदश्रवणे 'एकसंबन्धिज्ञान—' इति विधया तत्तत्साङ्केतिकविधिशास्त्रघटकपदानुभवोद्बुद्धेनोपस्थितिशाब्दबोधयोर्निर्वाहे 'यन्नदुःखेन' इत्यनेन स्वःपदशक्तिग्रहे वृत्ते 'स्वाराज्यकामो यजेत' इत्यादावर्थोपस्थितिवत् 'वृद्धिरेचि' इत्यादौ आदैचामुपस्थितिर्भवतीति विधिदेशे पुनरेतत्प्रतिसंधानस्य नोपयोग इति भावः॥ गृहीतपरिभाषार्थेनेति॥ अत्रापि कर्मधारयः। इदं परिभाषास्थले। 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इत्यादौ परिभाषाशास्त्रे वाक्यार्थबोधोत्तरं सप्तमीनिर्देशादिलिङ्गेन 'इको यणचि' इत्यादौ स्मरणेन परिभाषार्थो गृह्यते, स एव गृहीतपरिभाषार्थः तेनेत्यर्थः॥ सर्वत्र शास्त्रे इति। सर्वविधिशास्त्रेष्वित्यर्थः॥ व्यवहार इति। उपकारकत्वव्यवहार इत्यर्थः। अवच्छेदकावच्छेदेन संज्ञाशास्त्रेषु शक्तिग्रह इति 'वृद्धिरादैच्' इत्यादीनां 'आदैचो वृद्धिपदवाच्याः' इति वाक्यार्थबोधानन्तरं भाविफलानुसंधानात्सार्थक्यबुद्ध्या स्वदेश एव दृढतरसंस्कारोत्पत्तौ एकसंबन्धिवृद्ध्यादिपदश्रवणे संज्ञा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

काल एव अत्र शास्त्रे व्यवह्रियते। [1]तत्र वाक्यार्थबोधे जाते 'भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानमात्रेण संतुष्यद्यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्रपेक्षो-

---

भिः गृहीतशक्तिस्मरणेन सर्वविधिशास्त्रोपकारः। एवमौपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तार्थोपश्लिष्टस्य कार्यमव्यवहितपूर्वसंबन्धि बोध्यम् इति वाक्यार्थबोधे जाते 'इको यणचि' इत्यादावौपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तरूपलिङ्गश्रवणेन एकसंबन्धिज्ञानविधया परिभाषार्थस्योद्बोधात् विधिनियमयोरेकवाक्यतामन्तरा अचि पर इत्यर्थबोध इति गृहीतानियमस्मरणेन परिभाषाभिः प्रदीपवदेकदेशस्थिताभिः सकलविधिशास्त्रोपकार इति भावः। ननु कोऽसौ देशः? यत्र वाक्यार्थबोधः प्रसिद्धः कुरुपाञ्चालादिस्तत्र न संभवतीत्यत आह— देशश्चेति। चस्त्वर्थे, वैयाकरणानां सांख्ययोगानुयायित्वेन 'दिक्कालावाकाशादिभ्यः' इति दिक्कालयोराकाशस्य च तत्त्वान्तरत्वानभ्युपगमादिदम्। अष्टाध्यायीस्थानुपूर्वीघटकपौर्वापर्यव्यवहारप्रयोजकसंनिवेशघटकावकाश इत्यर्थः फलितः। ननु संज्ञापरिभाषाणां कार्यार्थत्वात्कार्यज्ञानस्य च विधिशास्त्राधीनत्वात्तत्तद्विध्याकाङ्क्षायाः जागरूकतया तदीयवाक्यार्थकाले वाक्यैकवाक्यताया आवश्यकत्वेन प्रधानदेश एव तत्तल्लिङ्गानुसारेण गुणशास्त्राकर्षणस्य न्याय्यतया वाक्यार्थे परस्परैकवाक्यतया स्वीक्रियमाणे कार्यकालपक्ष एव सदा संभवतीत्यसंभवदुक्तिकोऽयं यथोद्देशः। किं च स्वदेशे स्वार्थं ग्राहयतां संज्ञापरिभाषाशास्त्राणां पुरुषसंस्कारद्वारा विधिदेशीयत्वग्राहकमहावाक्यार्थमन्तरैव विधिशास्त्रोपकारकत्वमित्येवंरूपो यथोद्देशपक्षोऽत्र नाश्रयितुं युज्यते। स्वदेशे स्वार्थबोधोत्तरम् अस्य किं फलमिति फलाकाङ्क्षाया अनिवार्यत्वेन विधिवाक्यार्थाभावेन फलाभावात्संज्ञापरिभाषयोरपि वाक्यार्थाभावप्रसक्तिरिति यथोद्देशपक्षस्यैवासंगतिरित्यत आह— तत्रेति। संज्ञापरिभाषाशास्त्रेष्वित्यर्थः॥ अनेनेति। संज्ञासु शक्तिस्मरणेन परिभाषासु नियमस्मरणेनेत्यर्थः॥ ज्ञानमात्रेणेति। मात्रपदेन विशेषज्ञानव्यावृत्तिः। 'वर्णेनाप्यनर्थकेन न भवितव्यं किं पुनरियता सूत्रेण' इति 'वृद्धिरादैच्' इति सूत्रस्थभाष्यप्रा-

---

1. तत्तदित्यपि पाठः, काशीयहैमवतीसंवलितपरिभाषेन्दुशेखरपुस्तके तत्रेत्येव पाठो दृश्यते। तत्र इत्येव पाठमङ्गीकृत्य व्याख्यातं यागेश्वरेण।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऽयं पक्षः' इति ईदूत्सूत्रे कैयटः ।

माण्येन संज्ञापरिभाषादेशे वाक्यार्थबोधनानन्तरं यद्यपीदानीं फलं न दृश्यते, तथापीदं आप्तमहर्षिप्रणीतत्वादनर्थकं न भवति । किं तु 'भविष्यत्यनेन किंचित्प्रयोजनम्' इति भाविफलानुसंधानेन प्रयोजनविशेषमनपेक्षमाणानां फलविशेषजिज्ञासानुदयाच्छास्त्रस्य सर्वाधिकारिकत्वेनाचार्यप्रणीतत्वात्सामान्यज्ञानेनैव संतोषः; न तु फलविशेषजिज्ञासयेति भावः । वृद्धिसूत्रस्थभाष्यबोधितप्रयोजनविशेषानाकलनेन जिज्ञासन्ते ये च फलविशेषं तदनुरोधी नायमित्याह— यथाश्रुतग्राहीति ॥ यथाश्रुतं गृह्णातीति यथाश्रुतग्राही, यथाश्रुतग्राही चासौ प्रतिपत्ता च यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्ता, संतुष्यन्यो यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्ता च संतुष्यद्यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्ता, तस्य अपेक्षा अपेक्षाबुद्धिः यस्मिन्पक्षे स संतुष्यद्यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्रपेक्षः, प्रतिपत्ता निश्चयवान् ॥ अयं पक्ष इति । यथोद्देशपक्ष इत्यर्थः । तथा च संज्ञापरिभाषाणां वाक्यार्थबोधे भाविफलानुसंधानेन सार्थक्यबुद्ध्या स्वदेश एव दृढतरसंस्कारोत्पत्तेः तद्धेतुभूतया अपेक्षाबुद्ध्या तदुत्तरं विधिप्रदेशे एकसंबन्धिज्ञानाविधया स्मरणेन लक्ष्यसंस्कार इति अपेक्षाबुद्ध्या यथोद्देशपक्षः सिद्धः । अत एव अपेक्षापदमुपात्तमिति भावः ॥ ईदूत्सूत्रे कैयट इति ॥ तत्र हि तपरकरणेन अग्नी३ इत्यत्र कार्यकालपक्षे 'अणोऽप्रगृह्यस्य—' इत्यत्र 'ईदूदेत्—' इत्यस्योपस्थितौ तदृष्ट्या प्लुतस्य सिद्धतया ईकारस्य त्रिमात्रिकत्वेनाल्विधित्वेन स्थानिवद्भावाभावाच्च प्रगृह्यसंज्ञाया अप्रवृत्त्या अनुनासिकत्वापत्तिमाशङ्क्य यथोद्देशपक्षमाश्रित्य प्रगृह्यसंज्ञां प्रति प्लुतस्यासिद्धतया जातस्यापि प्लुतस्यासिद्धत्वेन पुनः संज्ञायां नानुनासिकत्वम्; संज्ञाप्रवृत्तौ कार्यस्यैव नियामकत्वात्, यदा यदा कार्यं तदा तदा तत्प्रवृत्त्यभ्युपगमात्, 'लक्ष्ये लक्षणम्—' इति न्यायस्य 'समः सुटि' इति ज्ञापकसिद्धस्य धर्मिग्राहकमानेन संज्ञातिरिक्तविषयकत्वाच्चेत्याशयकमुक्तमित्यर्थः ॥

अत्र पक्षे— संज्ञापरिभाषाणां विधिशास्त्रैकवाक्यतां विनैव स्वदेशे वाक्यार्थबोध इति तत्र जातशक्तिस्मरणेन जातनियमस्मरणेन च पदार्थ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निर्णायकत्वाद्वाक्यार्थनिर्णायकत्वाच्च विध्युपकारकत्वम्। तत्र संज्ञाशास्त्रं परमुपजीव्यत्वेन तदन्तरा त्रैपादिकविधीनां तद्घटकपदशक्तिग्रहानुदयेन वाक्यार्थबोधासंभवादत्याकाङ्क्षया गृहीतशक्त्या सापादिकत्रैपादिकसकलविध्युपकारकं भवति, परिभाषाशास्त्रं तु नियामकं भवतीति नियामकत्वे शब्दतो अर्थतो वा निषेधपरम् अतः परिभाषाविधेयार्थस्मरणेन निषेधे कर्तव्ये 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेन त्रिपाद्या असिद्धत्वात् त्रैपादिकातिरिक्तसापादिकविधिमात्रोपकारकम्। न च गृहीतपरिभाषार्थेन त्रैपादिककार्यसंस्काराभावे त्रैपादिकविधीनां लक्ष्यसंस्कारकबोधाभावादसंदिग्धानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितलक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिबोधजनकत्वस्यैवासंभवाच्छास्त्रत्वमुपजीव्यासिद्धत्वबोधकेन 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनासिद्धत्वबोधनस्याशक्यत्वात्संज्ञाशास्त्राणामिव परिभाषाशास्त्राणामपि त्रैपादिकविध्युपकारकत्वमव्याहतमेवेति शङ्क्यम्, गुणशास्त्रार्थग्रहात्पूर्वं त्रैपादिकविधीनां लक्ष्यसंस्कारकबोधाजनकत्वेऽपि अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितयत्किंचिल्लक्ष्यसंस्काराकार्यज्ञानोत्तरम् 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनासिद्धत्वस्य सुवचत्वेन परिभाषाविधेयार्थस्मरणेन निषेधे कर्तव्ये त्रिपाद्याः असिद्धत्वस्य दुर्वारत्वेन त्रैपदिकातिरिक्तसापादिकविधिमात्रोपकारकत्वस्य परिभाषाशास्त्रेष्ववश्याश्रयणीयत्वात्। अथ 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति शास्त्रे प्रधानभूतानां त्रैपादिकशास्त्राणां यद्भवति सजातीयं तदेव पूर्वग्रहणेन गृह्यते। अतश्च न परिभाषाशास्त्रं गुणभूतं पूर्वग्रहणेन ग्रहीतुं युज्यत इति परिभाषाशास्त्रस्य त्रैपादिकविध्युपकारत्वं दुर्वारमेवेति चेत्, अत्रोच्यते— 'नलोपःसुप्स्वर—' इति सूत्रे संज्ञापदमुपाददानः पाणिनिराचार्यः पूर्वग्रहणेन गुणशास्त्रस्यापि ग्रहणमिति बोधयतीति कथं वा निवार्यताम् 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनासिद्ध- [illegible]। यस्तु 'संज्ञापरिभाषाणामत्यन्तपारार्थ्यान्न स्वातन्त्र्येण कार्यावगमहेतुत्वं केवलमाचार्येण लाघवायानेकप्रधानाङ्गभावप्रतिपत्तये पृथगुपदेशः कृतः। ततश्च 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे—' इत्यनेन न किंचित्कार्यं क्रियते, नापि 'झलो झलि' इत्यनेन, किं तर्हि संहत्य कार्यं क्रियते। ततो झल्यनन्तरे पूर्वस्य सकारस्य झलः परस्येति वाक्यार्थ इति एकवाक्यतायां पौर्वापर्याभावादसिद्धत्वाभाव इति कैयटे स्पष्टमुक्तत्वात्कथं परिभाषादृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वमिति वक्तुमाशंसेत; स तर्हि वक्तव्यः 'यद्यपीदं तत्रासिद्धं तत्त्विह सिद्धमिति 'पूर्वत्रासिद्धं' इति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन संस्कार्यदृष्ट्या संस्कारकस्य सिद्धत्वेऽपि संस्कारकपरिभाषादृष्ट्या संस्कार्यस्यासिद्धत्वेन संस्कारासंभव इति परिभाषाविधेयार्थस्मरणेन संस्कारस्त्रिपाद्यां दुर्वचः। किंच स्वस्वदेशे परिभाषाविध्योर्वाक्यार्थबोधे पश्चात्परिभाषादृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वेनैकवाक्यतैव दुर्लभा। तथा च तयोरेकवाक्यतायां पौर्वापर्याभावादसिद्धत्वाभावः। तस्मिंश्च सति तयोरेकवाक्यतेत्यसिद्धत्वाभावापादनमन्योन्याश्रयदूषितम्। अपि च कार्यकालपक्षपरतया कैयटो नेय इति। स्यादेतत्; संज्ञापरिभाषाणां पदार्थनिर्णायकत्वेन वाक्यार्थनिर्णायकत्वेन च विध्युपकारकत्वे 'कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति, यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयति' इति प्रदीपदृष्टान्तप्रदर्शनपर 'षष्ठीस्थान—' इति सूत्रस्थभाष्यासंगतिः इति चेत्, अत्रोच्यते— यथोद्देशे स्वदेशे वाक्यार्थस्य सत्त्वेन तत्तदर्थोपस्थित्यैव सर्वप्रकाशकत्वं संज्ञापरिभाषासाधारणं संस्कारमात्रस्यैव ज्वलनशब्दार्थत्वे बाधकाभावः। संस्कार्यविधीनामनेकत्वेन युगपच्छ्रोतृबुद्ध्यनारोहे स्वदेशे गृहीतवाक्यार्थबोधस्य तत्र विधौ स्मृतिमात्रेण तत्तत्संस्काराभिप्रायेण 'एकदेशस्थः' इत्युक्तिरुपपद्यते। दीपो यथा प्रभाद्वारा सर्वग्रहप्रकाशकः, एवमेतत्संज्ञापरिभाषाशास्त्रं लिङ्गेन गृहीतस्वार्थस्मृतिद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकमिति प्रदीपदृष्टान्तसंगतिः। 'कश्चित्परिभाषारूप' इति कैयटोऽपि संज्ञापरिभाषोभयसाधारण्येन पाराय्यस्योपलक्षणतया योजनीय इति बोध्यम्॥

इयान्परं विशेषः— यथोद्देशे संज्ञाशास्त्रं परिभाषाशास्त्रं च स्वदेशे जनितस्य वाक्यार्थबोधस्यान्यत्र स्मरणेन पदार्थनिर्णयं वाक्यार्थनिर्णयं चोपजनयतीति प्रकरणविशेषानुपक्रमेण पठितानां तेषां अनारभ्याधीतेन 'यस्य पर्णमयीर्जुहूः' इत्यादिवाक्येन विहिताया: पर्णतायाः सर्वप्रकरणशेषत्वेन सर्वप्रकृतिगामित्वमिव अशोकवनिकान्यायेन सकलप्रकरणशेषत्वात्सकलशास्त्रोपकारकत्वमित्यवश्यमङ्गीकर्तव्यम्, अस्मिंश्च पक्षे संज्ञाविध्योः विधिपरिभाषयोश्च भिन्नोद्देश्यविधेयविषयकत्वेन एकबोधीयविषयतासमर्पकत्वरूपाया एकवाक्यतायाः प्रतिपादयितुमशक्यत्वाद्वाक्यभेदेनैव विध्युपकारकत्वम्। आकाङ्क्षाधीनाभिन्नाभिन्नसंसर्गप्रतिपादकवाक्यद्वयजन्यशाब्दबोधविषयीभूतमहावाक्यार्थ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वरूपा वाक्यैकवाक्यतापि न स्वीकर्तुं शक्या ; युगपद्बोधाभावेन तस्याः दुरुपपादत्वात् , अवान्तरवाक्यार्थबोधानङ्गीकारेण तस्या व्याघाताच्च कार्यकालपक्षे विधिप्रदेशे संज्ञाशास्त्रार्थबोधेन तद्बोधानन्तर्यसंभवेऽपि यथोद्देशे उपजीव्योपजीवकभावापन्नस्यापि बोधस्यानन्तर्याभावाच्च, प्रथमं संज्ञाशास्त्रीयो वाक्यार्थबोधः, अनन्तरं शक्तिग्रहः, परस्ताच्च स्मरणम्, ततश्च विधिघटकपदार्थनिर्णयः एवं परिभाषाशास्त्रीयः पूर्वं वाक्यार्थबोधः, अनन्तरं च स्मरणम्, तस्माच्च विधिवाक्यार्थनिर्णयः इति न स्वार्थः तदर्थान्वितः न वा स्वजन्यशाब्दबोधविषयः इति स्वजन्यशाब्दबोधविषयीभूतविध्यर्थान्वितस्वार्थत्वस्य दुर्वचत्वाच्च, वाक्यार्थबोधस्मरणेन विधिघटकपदार्थनिर्णयस्य विधिवाक्यार्थनिर्णयस्य च संज्ञापरिभाषाशास्त्रैकसाध्यत्वेऽपि विभिन्नक्रियासंबन्धेन निष्पन्नस्य तद्वाक्यार्थस्य विधिवाक्यार्थेन सह संबन्धाभावाच्च, 'समिधो यजति—' इत्यादिवाक्यानां 'स्वार्थबोधे समाम्नानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते' इति दर्शपौर्णमासविध्येकवाक्यत्वं यथा, न प्रकृते तथेति भेदस्य स्पष्टत्वाच्च । न हि अवान्तरवाक्यार्थबोधानङ्गीकारे परस्परमुपकार्योपकारकभावज्ञानानुदयेनाङ्गाङ्गिभावज्ञानानुदयः ; प्रकरणविशेषानारम्भेण सर्वप्रधानशास्त्राङ्गत्वस्याशोकवनिकान्यायेनोपपत्तेः, प्रथमपठितानां सापादिकानां गुणशास्त्राणां पूर्वं वाक्यार्थबोधे अनन्तरं वृद्धयादिपदश्रवणे एकसंबन्धिज्ञानविधया विधिदेशे गुणशास्त्रार्थस्मरणेन गुणशास्त्रेषु विध्युपकारकत्वसिद्धावङ्गाङ्गिभावस्य सूपपादत्वाच्च । स्यादेतत् ; औपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तत्वादिरूपालिङ्गज्ञानाय पूर्वमवान्तरबोधः आवश्यक एवेति 'स्वार्थबोधे समाम्नानाम्—' इति परिभाषाशास्त्रविधिशास्त्रयोः वाक्यैकवाक्यता सूपपादेति चेत्, मैवम् ; वृद्धयादिपदश्रवणवत्सप्तम्यन्तादिपदश्रवणेऽपि एकसंबन्धिज्ञानविधया स्मरणस्य सुवचत्वेनावान्तरवाक्यार्थबोधस्यानावश्यकत्वात् । न चैवमवान्तरवाक्यार्थबोधानङ्गीकारे सामान्यतो जायमानमादाय कार्यज्ञानं प्रवर्तमानमसिद्धत्वं दुर्निरूपमिति शङ्क्यम्, शब्दतोऽर्थतो वा निषेधपरमतो नियामकं भवति परिभाषाशास्त्रम् । अतश्च तद्विधेयार्थस्मरणेन निषेधे कर्तव्ये निषेधस्य पूर्वपरिभाषार्थकार्यस्य 'पूर्वत्र' इत्यनेन ग्रहणेनासिद्धत्वस्य सूपपादत्वात् ॥ न हि 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेन शास्त्रत्वेन रूपेणासिद्ध-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वं बोध्यते, नत्वन्येन रूपेण। अन्यथा सापादिकशास्त्राणां त्रिपाद्यामप्रवृत्तौ तत्रत्यपदानामसाधुत्वं स्यात्। शास्त्रत्वेन रूपेणासिद्धत्वे तु सापादिकविधिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपेणासिद्धत्वाबोधनात्तत्तद्विधिशास्त्राणि त्रिपादीघटकपदेषु प्रवर्तन्त एव। शास्त्रत्वं च, साक्षात्परंपरया वा असंदिग्धानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितलक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिबोधजनकत्वम्। तथा च त्रैपादिकविधिशास्त्राणां शास्त्रत्वप्रापकपरिभाषाशास्त्रप्रवृत्तेः पूर्वमप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितलक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिबोधाजनकत्वेऽपि अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितयत्किंचिल्लक्ष्यसंस्कारककार्यज्ञानमादाय जायमानमसिद्धत्वं दुर्वचम्, त्वद्रीत्यावान्तरवाक्यार्थबोधानङ्गीकारात्, इति शक्यते वक्तुम्। त्रैपादिकविधिशास्त्रेषु सापादिकपरिभाषार्थस्मरणाभावेऽपि अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितयत्किंचिल्लक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिबोधजनकत्वसंभावनया शास्त्रत्वसंपादनेऽवान्तरवाक्यार्थबोधस्यानावश्यकत्वात्। न च संभावनापि तादृशी अवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेवेति शङ्क्यम्, परिभाषाशास्त्रीयार्थस्मरणाभावेऽपि पदपदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधे प्रतिबन्धकाभावात्त्रैपादिकविधित्वावच्छेदेन यत्किंचिल्लक्ष्यसंस्कारकं कार्यज्ञानं जायत एवेत्युक्तसंभावनाया अवान्तरवाक्यार्थग्रहात्पूर्वं सुवचत्वात्। अवान्तरवाक्यार्थबोधस्तु असिद्धत्वप्रवृत्तेः परं सापादिकपरिभाषार्थस्मरणाभावे संभवत्येव। एवं च परिभाषावाक्यार्थग्रहकाले तत्स्मरणसमये वा ततःपरमप्यसिद्धत्वप्रवृत्तेः पूर्वमवान्तरबोधानङ्गीकारेण वाक्यैकवाक्यता दुर्वचा। आर्थिकानिषेधस्य परिभाषामूलकत्वात्तत्स्मरणेऽपि तस्य वाक्यार्थबोधरूपत्वासंभवेन वर्षसहस्रेणापि सा दुरुपपादा। किंच तस्या उपजीव्योपजीवकभावापन्नबोधप्रयोजकत्वस्वाभाव्येन परिभाषाशास्त्रीयस्य बोधस्य विधिवाक्यार्थबोधोपजीव्यत्वं न संभवत्येवेति दुर्निरूपैव सा। संज्ञाशास्त्रविधिशास्त्रयोस्तत्संभवेऽपि यथोद्देशे गृहीतैव शक्तिः प्रदेशे स्मर्यत इति तस्य वाक्यार्थबोधरूपत्वासंभवेन यौगपद्यासंभवात् नैव शक्यते सा प्रतिपादयितुम्। किं च विध्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वरूपं विध्यैकवाक्यत्वं स्मरणेनैवेष्टसिद्धिरेवंफलके यथोद्देशे संज्ञाशास्त्रविधिशास्त्रयोः को हि नाम शक्नोत्युपपादयितुम्, यदि स्मरणमेव वाक्यार्थसंबन्ध इत्याग्रहः तर्हि शक्तिग्रहात्पूर्वं विधिवाक्यार्थबोधानुदयेन विभिन्नक्रियासंबन्धेन निष्पन्नेन वा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्यार्थेन संबन्धाभावः सुतराम् इति, 'यत्र तु विभिन्नक्रियासंबन्धेन निष्पन्नयोर्वाक्यार्थयोराकाङ्क्षावशात्परस्परसंबन्धः तत्र सा वाक्यैकवाक्यता' इति उक्तलक्षणलक्षिता सा दुरुपपादा। अपि च 'यन्नदुःखेन—' इत्यनेन स्वःपदशक्तिग्रहे 'स्वाराज्यकामो यजेत' इत्यादौ तदर्थोपस्थितिवत् 'वृद्धिरादैच्' इत्यादिना वृद्ध्यादिपदशक्तिग्रहे 'वृद्धिरेचि' इत्यादौ आदैजादीनामुपस्थितिरिति विधिदेशे पुनस्तत्प्रतिसंधानस्य नोपयोगः, पक्षवैलक्षण्यं च सापादिककार्यसंबन्धे यथोद्देशः, त्रैपादिकतत्संबन्धे तु कार्यकालः, इत्येतावतैवेति वक्तव्यम्। संगृहीतमेवेदं यथोद्देशं कार्यकालमित्यक्षरस्वारस्येन परिभाषायाम्। यथोद्देशपदस्य उपदेशदेशातिक्रमणाभावार्थकत्वेन उपदेशदेशश्च संज्ञापरिभाषाणां सापादिकदेश एवेति सापादिकदेशभिन्नदेशसंक्रमाभावस्यैव परिभाषाबोध्यत्वेन सिद्धमेव यथोद्देशे सापादिकविधिमात्रोपकारकत्वम्, अन्यथा अचेतनस्य संज्ञापरिभाषस्य स्वदेशभिन्नदेशसंक्रमासंभवेन परिभाषया तन्निषेधस्य काकदन्तपरीक्षापर्यायता स्यात्। कार्याणां काल एव कालो यस्येति विग्रहेण संज्ञापरिभाषस्य कार्यदेशस्थत्वं प्रतिपाद्यते। यथोद्देशपक्षाश्रयणेनैव सापादिकत्रैपादिकविध्युपकारे तदर्थं परिभाषान्तरमनावश्यकमिति सामर्थ्यात्त्रैपादिककार्यदेशस्थत्वमेवाश्रीयत इति संज्ञापरिभाषाणां कार्यकाले त्रैपादिकविधिमात्रोपकारकत्वमित्यङ्गीकर्तव्यम्, अत एव 'इकोगुण—' इति सूत्रे कैयटे यथोद्देशे एव परिभाषयोः पौर्वापर्यम्, न तु कार्यकालतायामित्युक्तम्। कार्यकालपक्षे परिभाषाणां त्रैपादिककार्यदेशस्थत्वेन तत्र परस्परं पूर्वत्वपरत्वाभ्यां बाध्यबाधकभावो दुर्निरूप इति तदाशयः। एवम् 'कार्यार्थत्वाद्गुणानां कार्यस्य च प्रधानत्वात् प्रधानदेशत्वस्य न्याय्यत्वात्' इति ईदूत्सूत्रे कैयटः। तथा च संज्ञापरिभाषाणां कार्यैकवाक्यतामन्तरा स्वदेशे स्वार्थमात्रबोधे तत्स्मरणेन कार्यप्रदेशोपकार इति यथोद्देशः, कार्यैकवाक्यतायां तु कार्यकालपक्ष इति पक्षयोर्विशेषः। कार्येण एकवाक्यता च त्रैपादिकेनैव कार्यकाले। न हि संज्ञाशास्त्रार्थप्रवृत्तिमन्तरा शक्तिग्रहासंभवेन विधिशास्त्रीयस्यैव बोधस्याजननात् निरुक्तशास्त्रत्वासंपत्त्या संज्ञाशास्त्रदृष्ट्या नासिद्धत्वं त्रिपाद्या इति त्रिपाद्यां तदुपकारसंपत्तये संज्ञाविषये कार्यकालपक्षाश्रयणमनावश्यकमिति शङ्क्यम्, कार्यदेशस्थत्वसंपत्तये तदावश्यकत्वात्, एकसंज्ञाविषये अन्यतरेणापि तद्घट-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कपदशक्तिनिर्णये उपजीव्यत्वासंभवेन तदृष्ट्या त्रैपादिकासिद्धत्वतादवस्थ्याच्च । एतेन 'एवं चात्र पक्षे संज्ञापरिभाषाणां वाक्यैकवाक्यतया पदार्थनिर्णायकत्वेन वाक्यार्थनिर्णायकत्वेन च विध्युपकारकत्वम्' इति प्राचीनतवर्णनाय प्रवृत्तो वाक्यार्थचन्द्रिकाकारः प्रत्युक्तः । उक्तरीत्या वाक्यैकवाक्यताया: दुर्निरूपत्वात्, वाक्यैकवाक्यतयान्वये 'भुक्तवन्तम्—' इति न्यायेन जातस्य यणादेः निवृत्त्ययोगाच्च । अथेदमुच्यते, स्वदेशे शास्त्रश्रवणेन व्युत्पन्नस्य पुरुषस्य तत्रैव स्यादर्थबोधः, न त्वन्यत्रेति सर्वत्र स्वदेश एव वाक्यार्थबोधः संभवति; अतो यथोद्देशपक्षाश्रयणं विफलमिति चेत्, अत्र ब्रूमः— यदि स्यान्नाश्रितो यथोद्देशपक्षः, तर्हि 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' इति संज्ञापरिभाषाणां कार्यकालत्वमव्याहतमेव स्यादिति कथं वा सिध्यतु यथोद्देशपक्षाभिमतं फलम् । अचेतनमपि संज्ञापरिभाषाशास्त्रं स्वदेशसंबन्धध्वंसविरहमनुभवत्स्वदेशे स्वार्थबोधनद्वारा वाक्यभेदेनापि विधिसंस्कारकं भवतीत्येव तात्पर्येण स्वीकृतोऽयं पक्षो यथोद्देशः । अस्मिंश्च पक्षे संज्ञापरिभाषाशास्त्राणां स्वदेशे वाक्यार्थबोधोत्तरं वृद्धिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन 'भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनम्' इति भाविफलानुसंधानादपेक्षाबुद्ध्या दृढतरसंस्कारेण विधिप्रदेशेषु एकसंबन्धिज्ञानाविधया संस्कारोद्बोधे लक्ष्यसंस्कारः । एवं च कैयटमतमप्युत्तमाधिकारिपरतयैव योजयितुं शक्यते । उत्तमाधिकारिणामेव वृद्धिसूत्रस्थभाष्याभिमतार्थानुसरणावश्यकत्वात्, मन्दानां फलजिज्ञासाया एवानुदयात्, यदा संभवति फलजिज्ञासा तदा तेषामपि विधिविशेषज्ञानेन संतोषबाधकाभावाच्च, उत्तमाधिकारिणामपि वृद्धिसूत्रस्थंभाष्याभिमतमर्थमनुसरतां फलसामान्यजिज्ञासया संतोषस्य सूपपादत्वाच्च, अपश्यतामपीदानीं फलविशेषं तेषामुत्तमाधिकारिणामाप्तमहर्षिप्रणीतत्वान्नानर्थकमिदं भवति शास्त्रजातम् अपितर्हि 'भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनम्' इति सार्थक्यबुद्ध्या स्वदेश एव दृढतरसंस्कारोत्पत्तौ तेनैव संज्ञापरिभाषादेशे अपेक्षाबुद्धिर्जायते । त एवायं यथोद्देशपक्ष इति विशेषः । एतदेवाभिप्रेत्य 'यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्रपेक्षेऽयं पक्षः—' इत्युक्तम् । तत्र यथाश्रुतग्राहीत्यस्य न मन्दाधिकारीत्यर्थः, अपि तु संज्ञापरिभाषाशास्त्रे यथाश्रुतं गुरूपदेशादवगतम् 'भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनम्' इति भाष्यप्रामाण्यात्सार्थक्यबुद्ध्योत्पन्नदृढतरसंस्कार एवापेक्षा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बुद्ध्या गृह्णातीति यथाश्रुतग्राही, प्रतिपत्ता ज्ञानवान्, न तु जडः। तस्य वृद्धिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यपरिज्ञानानुदयात्। तथा च कैयटमतमुत्तमाधिकारिपरमेवेति स्पष्टमेव विज्ञायते। एवं साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे सङ्केतग्रहस्यानुपयोगात् 'वृद्धिरादैच्' इत्यादौ आदैचो वृद्धिपदवाच्या इति शक्तिग्रहे जातेऽपि तदानीं फलादर्शनेन अनुपयुक्तमिदं शास्त्रमनर्थकम् इत्यानर्थक्यज्ञानेनोपेक्षाबुद्धौ दृढतरसंस्कारानुत्पत्त्या 'वृद्धिरादैच्' इत्यादौ एकसंबन्धिवृद्धिपदज्ञानेऽपि संस्कारस्यानुद्बोधादादैचामनुपस्थितौ वृद्धिपदार्थजिज्ञासायाम् 'वृद्धिरादैच्' इति सूत्रमुपतिष्ठत इति संज्ञापरिभाषादेशे दृढतरसंस्काराभावान्नापेक्षाबुद्धेरित्युपेक्षाबुद्धया कार्यकालपक्षोत्थानसंभवः। तथाचापेक्षाबुद्ध्युपेक्षाबुद्धी पर्योदेशकार्यकालहेतुभूते। एवं च बुद्धिभेदेन पक्षभेद इति कैयटमतम्, न विधिकारिभेदेनेत्युपाध्यायगूढाकूतम्। फलं चास्य अरुंतुद इत्यत्र 'पूर्वत्रासिद्धम्, इत्यनेन 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति पूर्वस्मिन् परिभाषाकार्ये कर्तव्ये परस्य संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वम्। तेनान्तरङ्गाभावात् 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति न प्रवर्तते। ततश्च संयोगान्तलोपः सिद्धो भवति। एवं राज्ञ इत्यादौ श्चुत्वसिद्धिः, दत इत्यादौ भसंज्ञाप्रवृत्त्या जश्त्वाभावश्च सिध्यति, अन्यथा जश्त्वविध्येकवाक्यतापन्नपदसंज्ञाया निःशङ्कं प्रवृत्तौ जश्त्वापत्तिर्दुर्वारा स्यात् इति बोध्यम्॥ इयं च परिभाषा न्यायसिद्धा। दीपो यथा प्रभाद्वारा सर्वग्रहप्रकाशकः, एवमेतत्संज्ञापरिभाषाशास्त्रं लिङ्गेन गृहीतस्वार्थस्मृतिद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकम्, इति प्रदीपन्यायेन एकदेशस्थस्यापि संज्ञापरिभाषाशास्त्रस्य सर्वशास्त्राभिज्वलकत्वं सिध्यतीत्यभिप्रेत्य 'कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति' इति भाष्ये उक्तमिति सर्वमाञ्जस्येनोपपद्यत इति प्राचीनसिद्धान्तपद्धतिः॥

अथेदमसंगतम्— संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न न्याय्यः, सत्यपि वाक्यभेदे नियमार्थत्वे त्रैदोष्यापातः। संज्ञाविषये वृद्धिपदत्वावच्छेदेनादैज्वाच्यैकत्वबोधनाज्जिज्ञासा न भवतीति तत्र संभवति नैरर्थक्यज्ञानादुपेक्षाबुद्धिः कार्यकालपक्षे। परिभाषाविषये तु औपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तघटिते शास्त्रे निर्दिष्टे पूर्वस्य इत्युपतिष्ठते, इत्यौपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तार्थोपश्लिष्टस्य कार्यमव्यवहितपूर्वसंबन्धि बोध्यम्, इति वाक्यार्थबोधे जाते औपश्लेषि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

केचित्तु परिभाषाविषये ‘तस्मिन्—’ इत्यादिवाक्यार्थबोधे सप्त-

काधिकरणबोधकसप्तम्यन्तघटितं शास्त्रं किम्? इत्युत्थितायामाकाङ्क्षायामुपेक्षा बुद्धिः नैव सार्थक्यज्ञानाच्छास्त्रस्य संभवति इति कार्यकालपक्षे नोपेक्षाबुद्धिर्बी जम् इति परिभाषाविषये वक्तुं शक्यते, इति प्राचीनमतमस्वरसप्रस्तमुत्पश्य स्वसिद्धान्तमुपवर्णयितुमारभते— केचित्त्विति । महाभाष्यगूढाशयवि इत्यर्थः । केचित्तुशब्दोऽत्र परेतुपर्यायः, अत एव स्वसिद्धान्तप्रतिपादनावस शेखरादिषु परेतुपर्यायः केचित्तुशब्दः प्रयुज्यते । ‘इति केचित्’ इत्यन्ते य केचिच्छब्दो भवति प्रयुक्तः तत्रैव सोऽरुचिबोधकः, नत्वन्यत्रेति एतद्ग्रन्थ कारशैलीति विवेकः । एतेन ‘अत एवैतावदंशस्य दुष्टत्वेन तत्रारुचिसूचना केचिदित्युक्तम्, अन्यथा एतदन्तस्य सर्वस्य सिद्धान्तत्वेन परेत्विति वक्तुमुचि तम्—’ इति केषाञ्चिदुक्तिः परास्ता । उद्योते विप्रतिषेधसूत्रे ‘केचित्तु न हि व्यक्तिपक्षे सर्वं शास्त्रं व्याप्नोति, न तु जातिपक्ष इत्यत्र मानमस्ति—’ इत्यार विप्रतिषेधाप्रसक्तेरिति वदन्ति’ इत्यन्तेन प्रतिपादितस्यैवार्थस्य सकृद्गतिन्याय निरूपणावसरे प्रकृतग्रन्थे सिद्धान्ततया स्वीकारस्य सर्वसंमतत्वात् । ‘अदर्श मात्’ इत्यत्र उद्योतविरोधं तु परस्तात्परिहरिष्यामः ॥ परिभाषाविषय इति परिभाषाप्रयोज्यविध्युपकारविषय इत्यर्थः । यथोद्देशे इति शेषः ॥ तस्मि न्नित्यादिवाक्यार्थबोधे इति ॥ ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे—’ इत्यादीनामौपश्ले षिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तार्थोपस्थिष्टस्य कार्यं विधीयमानमव्यवहितपूर्वसं बन्धि बोध्यमिति वाक्यार्थबोधे जाते, विधीनां च वाक्यार्थबोधे जाते इत्यर्थः । अन्यथा परस्परमुपकार्योपकारकभावज्ञानानुदयात्परिभाषासु उपकारकत्व बुद्धिरेव न स्यादिति भावः ॥ सप्तमीनिर्देशादि केति पर्यालोचनायामिति औपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तादिघटितं शास्त्रं किमिति जिज्ञासायामुदि तायामित्यर्थः ॥ सकलतत्तद्विध्युपस्थिताविति ॥ तस्य विधिः तद्विधिः, तत् तद्विधिः तत्तद्विधिः, सकलश्चासौ तत्तद्विधिश्चेति कर्मधारयः । उपकार्योपक रकभावः प्रथमषष्ठ्यर्थः अवयवावयविभावः द्वितीयषष्ठ्यर्थः । प्रथमतत्पदेन परिभाषाशास्त्रस्य ग्रहणम्, द्वितीयतत्पदेनौपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्ता दिपदस्य ग्रहणम्, तथा च परिभाषाशास्त्रोपकार्यौपश्लेषिकाधिकरणबोधकस-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मीनिर्देशादि केति पर्यालोचनायां सकलतत्तद्विध्युपस्थितौ सकलतत्तत्संस्काराय गुणभेदं परिकल्प्य एकवाक्यतयैव नियमः। कार्यकालपक्षे

प्तम्यन्तादिपदघटितसकलविधिशास्त्रोपस्थितावित्यर्थः। न हि कतिपयविध्युपस्थितौ शान्तैव जिज्ञासा इति सकलविध्युपस्थितिरप्रसक्तैवेति युज्यते वक्तुम्, अशोकवनिकान्यायेन कस्योपस्थितिः कस्यवानुपस्थितिः इत्यत्र विनिगमकाभावेन सर्वेषामप्युपस्थितौ बाधकाभावात्। त्रैपादिकविध्युपकाराय कार्यकालपक्षः परमवश्यमाश्रयणीय इति न तस्य निरालम्बनत्वमापादयितुं शक्यते। सकलेत्येतदपि त्रैपादिकातिरिक्तस्वोपकार्यसापादिकविधिसाकल्यबोधकमिति न तस्यासांगत्यम्, एवमुत्तरत्रापि। अनेन 'अत्र सकलेत्यसंगतं यथोद्देशे परिभाषादेशे सकलविध्युपस्थितौ मानाभावात्कार्यकालपक्षस्य निरालम्बनत्वापत्तेः, कतिपयविध्युपस्थित्या जिज्ञासायाः शान्तत्वेन सकलविध्युपस्थितेरनुपयोगाच्च' इति वदन् विश्वनाथभट्टः समाहितः॥ **सकलतत्तत्संस्कारायेति**॥ परिभाषाशास्त्रोपकार्यौपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तादिपदघटितसापादिकसकलविधिशास्त्रीयलक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिनिश्चितवाक्यार्थबोधसंपादनायेत्यर्थः॥ **गुणभेदमिति**॥ 'दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि' इत्यनेन ग्रहसंमार्जनविधाने एकत्वविवक्षया एको ग्रहः संमार्जनीय इत्याशङ्क्य ग्रहं प्रति गुणः संमार्ग इति 'प्रतिप्रधानं गुण आवर्तते' इति न्यायेन यावन्तो ग्रहास्ते सर्वेऽपि संमार्जनीया इति यथा कल्प्यते, तद्वदिहापि 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे—' इत्यादीनां वाक्यार्थबोधे जाते वाक्यभेदादिपरिहाराय 'इको यणचि' इत्यादावार्थिकनिषेधपरपरास्मिन्निति विशेषणदलोपस्थितिः। षष्ठ्यश्च इकः स्थाने यण् भवति अचि परे इति विधिवाक्यार्थः परिकल्प्यते। तादृशदलनिवेशात्प्राग्व्यवहिते चाचि प्रसक्तस्य यणः आर्थिकनिषेधपरः संपद्यते परिष्कार इति तस्यार्थिकनिषेधपरविशेषणदलनिवेशेऽपर्यं कल्पयित्वा पदोपस्थितिर्विधीयते। तथा च गुणशास्त्रोपस्थितार्थिकनिषेधपरपरास्मिन्नित्यादिविशेषणदलावृत्तिमित्यर्थः॥ **एकवाक्यतयैवेति**॥ बोपस्थाप्यार्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकपदघटितत्वरूपवाक्यार्थैक-वाक्यतया स्वघटकपदप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकपदघटितत्वरूप-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पदैकवाक्यतया वेत्यर्थः। यत्र विधेर्वाक्यार्थबोधानन्तरं परिभाषायाश्च तद्बोधा
नन्तरं अन्यतराकाङ्क्षया परिभाषानियमविधिबललभ्यपदेनैकवाक्यता, तत्र वा
क्यार्थैकवाक्यता। यत्र च विधेर्वाक्यार्थबोधे परिभाषोपस्थापितेन परिभाषाघ
टकपदेन एकवाक्यता, तत्र पदैकवाक्यता इति सिद्धान्तः। वस्तुतस्तु श्रौतपदैक
वाक्यता, आर्थपदैकवाक्यता चेति द्विविधा पदैकवाक्यता। तत्र आर्थपदैक
वाक्यताया एव वाक्यार्थैकवाक्यतेति व्यवहारः। मीमांसकास्तु वाक्यैकवा
क्यता, पदैकवाक्यता चेति द्विविधामेव यद्यप्येकवाक्यतां मन्यन्ते, तथा
पदैकवाक्यतापरपर्यायामवान्तरभिन्नामपि पदैकवाक्यताया नातिविभिन्नां
क्यार्थैकवाक्यतामन्यां कामप्येकवाक्यतां नव्याः पुनर्वैयाकरणा व्याचक्षते
एवं च पक्षद्वयेऽपि परिभाषाणामेकदेशस्थत्वं भाष्योक्तं संगच्छते, अन्य
'परिभाषाणां कार्यकालपक्षे व्यवहर्तृन्यायेन विधिदेशीयत्वाभावेऽपि
धिदेशस्थत्वस्य सुतरामपलपितुमशक्यत्वेनैकदेशस्थत्वं न संभवेदेव' इ
एकदेशस्थत्वप्रतिपादनपरभाष्यसिद्धान्तव्याकोपापत्तिः। एतेन शंकरभट्टीय
नुरुन्धानो 'व्यवहर्तृणां तद्देशगमने तद्देशीयत्वव्यवहाराभावेऽपि तद्देशस्थ
व्यवहारोऽक्षत एव' इति सर्वमङ्गलाकारः प्रत्युक्तः। परिभाषाणां वाक्य
कवाक्यतया पदैकवाक्यतया वा विध्युपकारकत्वम्, इत्यङ्गीकारेण विधिप्रदे
सर्वत्र परिभाषाविधेयपदोपस्थितावपि नैतावता परिभाषाणां विधिदेशे गम
संभवतीति तदुक्तेर्व्याहतत्वात्। परिभाषाकाङ्क्षया विध्याकाङ्क्षा चात्र प
गुणभूतशिष्यापेक्षया प्रधानभूतस्यापि गुरोः कांस्यभोजनप्रवृत्तिवदुपपद्य
एवेति भावः॥ नियम इति॥ 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यादाविव पक्षप्राप्तार्थानु
वादेनार्थान्तरनिवृत्तिरित्यर्थः। क्रियत इति शेषः, एवं च क्त्वोपपन्नः
नीलमुत्पलमित्यादौ विशेषणाकाङ्क्षयेव परिभाषाकाङ्क्षया विध्याकाङ्क्षामुत्थ
आर्थिकनिषेधपरविशेषणदलनिवेशात्कल्पितया वाक्यार्थैकवाक्यतया पदैव
क्यतया वा नियमः संपादनीयः। ततश्च प्राचीनैरङ्गीकृतो न वाक्यभेदो द
संभवति। अथात्र पक्षे एकस्य विधिशास्त्रस्य तत्तत्परिभाषया एकवाक्य
यां परिभाषाभेदेन एकवाक्यताभेदात्पुनर्वाक्यभेदो यद्यपि दोषाय, वि
शास्त्रेण अनेकपरिभाषाणां युगपदेकवाक्यत्वे बाधकाभावेन वाक्यभेदः सु
परिहर एवेत्यदोषः। एतेन 'संज्ञाविषये किमस्य प्रयोजनमित्याकाङ्क्षाय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पूर्वोक्तरीत्या भविष्यति शास्त्रे क्वचित्प्रयोजनमिति सामान्यज्ञानेन शान्तिकल्पनवत् 'भविष्यति क्वचित्सप्तमीनिर्देशः' इति सामान्यज्ञानमात्रेण शान्तिसंभवे गुणभूतपरिभाषादेशे प्रधानविधीनामुपस्थितिकल्पनस्यान्याय्यत्वात्' इति परिभाषाभास्करानुरोधी सर्वमङ्गलाकारः परास्तः । संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात्, सत्यपि नियमार्थत्वे त्रैदोष्यापाताच्च । नहि 'विधिभेदेन परिभाषाणामावृत्तिवत् गुणभूतानेकपरिभाषानुरोधेन प्रधानशास्त्राणामावृत्तिकल्पनम्' इति सर्वमङ्गलोक्तो दोषो दुरुद्धरो भवति । 'प्रतिप्रधानं गुण आवर्तते' इति न्यायेन परिभाषानियमविधिबललभ्यार्थिकनिषेधपरपरस्मिन्नित्यादेः परिभाषोपस्थापितस्य परिभाषाघटकस्य इक इत्यादेर्वा पदस्य प्रावृत्तिकल्पनाङ्गीकारेऽपि प्रधानावृत्तिकल्पनाया अनावश्यकत्वेनाप्रामाणिकत्वात् । यदि सर्वपरिभाषासंस्कृतस्य एकस्य महावाक्यार्थस्य काप्यसंभवेन कक्वापि लक्ष्यसंस्कारकत्वानापत्तिरित्युच्येत, तर्हि तं प्रतिब्रुवीत— नेदं सर्वमइत्थोक्तं क्षोदक्षमम्, यतः स्ववृत्तिलिङ्गचिह्नितपरिभाषाशास्त्रविधेयपरस्मिन्नित्यादिविशेषणदलनिवेशेन वाक्यार्थैकवाक्यतया परिभाषोपस्थापिततद्घटकेगादिपनिवेशेन पदैकवाक्यतया वा विधिशास्त्रेषु लक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिनिश्चितवाक्यार्थबोध इत्यङ्गीकुर्वतामस्माकं न दोषलेशावकाश इति । अथेच्युच्यते 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्योपस्थितिकाले 'आदेः परस्य' इत्यस्योपस्थित्यभिवेनोत्सर्गापवादयोरसमकालप्राप्त्या अपवादेनोत्सर्गबाधानापत्तिरिति, तत्रैवं माधास्यामः—तत्तत्परिभाषाविषयभूतेषु तत्तदाकाङ्क्षयोरुभयोरपि प्रत्येकं जामानतया युगपदेकस्य विधेरुभयत्रोपस्थितेर्विरोधेन परत्वापवादत्वादिप्राबल्यप्रकृतपरिभाषाकाङ्क्षयैव तत्तद्विध्याकाङ्क्षेति सिद्धान्तेन नापवादभूतस्योत्सर्गषकत्वं व्याहन्यताम्, अत एव उभयनिर्देशस्थले परपरिभाषाकाङ्क्षयैव विपकाङ्क्षा सिध्यति । 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति परपरिभाषाकाङ्क्षया पूर्वकलं यणचि' इत्यादिविध्याकाङ्क्षायामपि विरोधाभावात्पुनःप्रसङ्गविज्ञानेन 'षष्ठी र्थाने—' इति परिभाषाकाङ्क्षया विध्याकाङ्क्षा चोपपद्यत एव । परमाचार्यास्तु— तामं परिभाषार्थे जाते 'आदेः परस्य' इत्यत्रोपस्थितविधेः 'अलोऽन्त्यस्य' त्यत्रोपस्थितविधिं प्रत्यपवादत्वम्, एवं च 'आमि सर्वनाम्नः—' इत्यादौ न र्वपरयोः सुट् प्रसज्यताम्, उभयनिर्देशन्यायेन परपरिभाषार्थस्यैव लक्ष्यसं-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्कारकत्वात् । पूर्वपरिभाषायां तु न तदुपस्थितिः 'ङमो ह्रस्वात्—' इत्यादौ अच इत्यर्थलाभश्चात एव सिद्धो भवति । विधिभेदेन गुणावृत्तिस्तु 'प्रतिप्रधानं गुण आवर्तते' इति न्यायसिद्धा इत्याहुः ॥ यत्तु— 'लोके भृत्याः स्वेवार्थे राजदेशमेव गच्छन्ति, न तु भृत्यदेशं राजेति गुणभूतपरिभाषादेशे प्रधान-शास्त्राणामुपस्थितिकल्पनमन्याय्यम्' इति सर्वमङ्गलाकारः तन्नविचारसहम्, राज्ञो भृत्यदेशे गमनाभावेऽपि अप्रधानस्य भृत्यादेः राजविषयकज्ञानं प्रति प्रति-बन्धकत्वं वर्षसहस्रेणापि न शक्यमायुष्मता प्रतिपादयितुम्, अतश्च परिभा-देशे विधिसूत्रबुद्धौ बाधकत्वं को वा कुशलमतिरभ्युपैतु । अत एव 'न हि त-क्षेऽप्यचेतनस्य शास्त्रस्य स्वदेशं विहाय तद्देशगमनं संभवति—' इति वक्ष्यते ॥ एतेन 'न हि प्रयाजादिवाक्यैः दर्शपूर्णमासादिवाक्यमाकृष्यत इति परिभाषाश्र-स्त्रेण कथं विधिशास्त्रमाकृष्येत' इति राघवेन्द्राचार्योक्तमपास्तम्; उभयाकाङ्क्षा-रूपप्रकरणात्मकचतुर्थप्रमाणेन प्रयाजादिवाक्यार्थे निर्णीते भाव्याकाङ्क्षायां दर्शपूर्णमासप्रधानवाक्योपस्थित्यैव तयोरङ्गाङ्गिभावस्य सर्वसंमतत्वात्, उ[illegible] मन्यायेन गुणाकाङ्क्षया प्रधानाकाङ्क्षायाः सुवचत्वाच्च, प्रधानभूतस्यापि [illegible]: अप्रधानभूतया स्त्रिया आकर्षणस्य लोकदृष्टत्वाच्च । यस्तु [illegible] विध्याकाङ्क्षया एकवाक्यताया आवश्यकत्वेन संज्ञापरि[illegible] वैरूप्यकल्पनमयुक्तमेवेति प्रत्यवतिष्ठते, स एवं प्रत्युच्यते— [illegible] ग्रहे वृद्धयादिपदघटितविधिविषयकाकाङ्क्षाया उत्थाप्यतया तदेक[illegible] अनावश्यकत्वात् । न चैवं संज्ञाविषयेऽपि यत्र वृद्धिपदं त[illegible] पतिष्ठत इति पदैकवाक्यतायाः संभवेन वृद्धयादिपदघटितविध्य[illegible] उत्थिततया विध्याकाङ्क्षया तदेकवाक्यता आवश्यकीति युज्यते व[illegible] समानविभक्तिकत्वरूपकारणसंपत्तिवैकल्येन संज्ञासंज्ञिभावस्य दौर्लभ्य[illegible] 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यादिसूत्रस्थवृद्धयादिपदानां तदुपस्थितिसंपत्त्या चारित[illegible] न उपस्थितपदार्थे अन्वये मानाभावात् इक्परिभाषायां तदुपस्थित्या[illegible] त्तेश्च, 'यचि भम्' इत्यादौ तथाविधपदोपस्थितेर्वक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ यथोद्देशकार्यकालयोरुभयोरपि वाक्यार्थैकवाक्यतया पदैकवाक्यतया लक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिनिश्चितवाक्यार्थबोधे वैलक्षण्याभावात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तु त्रिपाद्यामप्युपस्थितिरिति विशेषः। एतदेवाभिप्रेत्य 'अधिकारो नाम

क्षद्वयाश्रयणं विफलमेवेत्यत आह— त्रिपाद्यामप्युपस्थितिरिति विशेषः इति ॥ कार्यकालपक्षेऽपि वाक्यभेदादिपरिहाराय विध्येकवाक्यता परिभाषाणामवश्यमङ्गीकर्तव्या, सा च विध्याकाङ्क्षया परिभाषाकाङ्क्षामुत्थाप्य कल्प्यते। 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेन परिभाषादृष्ट्या त्रैपादिकविधेरसिद्धत्वेऽपि विध्याकाङ्क्षयैव गुणाकाङ्क्षोत्थापनाद्विधिदेशे आकर्षणतुल्या परिभाषोपस्थितिः स्वीक्रियते। अदृष्टपिशाचेन स्वादर्शिपुरुषाकर्षणवत् ॥ अथेदमुच्यते— सामान्यवाक्यार्थबोधमन्तरा सप्तमीनिर्देशादिकं केति पर्यालोचनाया अनुदयेन पदपदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधे प्रतिबन्धकाभावात्परिभाषादेशे तादृशबोधानन्तरमेव विध्याकाङ्क्षा यथा अङ्गीक्रियते, तथा विधिदेशेऽपि सामान्यवाक्यार्थबोधानन्तरमेव औपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तत्वादिनिश्चयसम्भवात् अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितयत्किंचिल्लक्ष्यसंस्कारककार्यज्ञानोत्तरं 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेन त्रैपादिकानामसिद्धत्वं यथा वा यथोद्देशे, तथा कार्यकालेऽपि अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितयत्किंचिल्लक्ष्यसंस्कारकं कार्यज्ञानं त्रैपादिकासिद्धत्वप्रयोजकमस्त्विति त्रिपाद्यामुपस्थितिर्न संभवत्येवेति। अत्रेयं महती वाचोयुक्तिः, विध्याकाङ्क्षया परिभाषाकाङ्क्षामुत्थाप्य कल्पितस्यार्थिकनिषेधरूपकार्यस्य कार्यकालपक्षे त्रैपादिकविधिशास्त्रप्रयोज्यत्वेन पूर्वशास्त्रीयं कार्यं परशास्त्रकर्तृकमित्युपजीव्यत्वात्त्रैपादिकशास्त्रस्य उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वेन परिभाषादृष्ट्या त्रैपादिकासिद्धत्वस्य दुर्वचत्वात् इति।' यदि यथोद्देशेऽपि 'औपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तत्वादिरूपलिङ्गज्ञानाय प्रथमं सामान्यतो वाक्यार्थस्यावश्यकतया तद्बोधोत्तरं त्रैपादिकानामसिद्धत्वेऽप्यसिद्धत्वग्रहाय प्रथमं विधेरेवोपस्थितत्वेन तत्रैव परिभाषाकाङ्क्षाया दुर्वारत्वात्कार्यकालपक्षप्रवेशापत्त्या यथोद्देशपक्षस्यैव शास्त्रेऽसंभवापत्तिः—' इति संरभेत सर्वमङ्गलाकारः, तर्हि स वक्तव्यो यथोद्देशे परिभाषाकाङ्क्षया विध्याकाङ्क्षेत्यङ्गीकारेण प्रथमपठितानां सापादिकानां परिभाषाशास्त्राणामेव पूर्वमुपस्थित्या उपकारकत्वनिर्णयाय तेषामेव पूर्वं वाक्यार्थबोधे अनन्तरं जायमानमौपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तत्वादिलिङ्गज्ञानजनकं कार्यज्ञानमादायासिद्धत्वं प्रवर्तत इति प्रथमं परिभाषाणामेवोपस्थितत्वेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कार्यकालपक्षप्रवेशो भवति दुरुपपाद इति ।

अत्रेदं बोध्यम्— यथोद्देशपक्षे परिभाषाणां सापादिकविधिमात्रोपकारकत्वम्, कार्यकालपक्षे तु त्रैपादिकविधिमात्रोपकारकत्वमिति प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम् । 'कार्यकालपक्षे तु त्रिपाद्यामप्युपस्थितिः' इति मूलं तु यथोद्देशे यासां परिभाषाणां सापादिकविध्युपकारकत्वं तासामेव परिभाषाणां कार्यकालपक्षाश्रयणेन त्रैपादिकविध्युपकारकत्वमपीति बोधनपरम् । यदि विश्वनाथभट्टोक्तरीत्या 'विरामोऽवसानम्' इति ज्ञापकात्संस्कारकदृष्ट्या संस्कार्यस्य नासिद्धत्वं कल्प्यत इति 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे—' इत्यादीनां यथोद्देशेऽपि त्रैपादिकविध्युपकारकत्वं सूपपादमित्युच्यते, तर्हि 'विरामोऽवसानम्' इति पदशक्तिग्राहकशास्त्रप्रवृत्तिमन्तरा तदुपकार्यत्रैपादिकविधिघटकपदशक्तिग्रहासंभवेन शाब्दबोधस्यैवाजननात् असंदिग्धानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितलक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिबोधजनकत्वरूपशास्त्रत्वासंपत्त्या असिद्धत्वाभावेन 'विरामोऽवसानम्' इत्यस्य त्रिपाद्यां निष्कम्पं प्रवृत्तिर्भवत्येवेति तद्दृष्ट्यर्थ्याभावेन ज्ञापकत्वं दुरुपपादमिति को हि नाम न विजानातु । अथेदमुच्यते— त्रैपादिकविधिशास्त्राणां तस्मिन्नित्यादिगुणशास्त्रविधेयविशेषणदलोपस्थितेः पूर्वम् अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितलक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिबोधजनकत्वरूपशास्त्रत्वस्यैवासंभवात् शास्त्रत्वमुपजीव्यासिद्धत्वबोधकेन 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति शास्त्रेणासिद्धत्वबोधनं तेषां दुःशकमिति विश्वनाथभट्टोक्तमेव युक्तमिति तत्रैवं प्रतिवच्मः— कोऽयमहेतुकः परिकरबन्धः, त्रैपादिकविधीनां तस्मिन्नित्यादिगुणशास्त्रविधेयार्थिकनिषेधबोधकविशेषणदलोपस्थितेः इक इत्यादिपदोपस्थितेर्वा पूर्वमप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितयत्किंचिल्लक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिबोधजनकत्वं नैव शक्यते निह्नोतुमिति संपद्यमानमुपजीव्य शास्त्रत्वमसिद्धत्वबोधकेन 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनासिद्धत्वबोधनं भवति सूपपादम् अतश्च तेषामसिद्धत्वेन विना कार्यकालपक्षाश्रयणमुपायसहस्रैरपि त्रैपादिकविध्युपकारकत्वं दुर्निरूपमेव स्यात् । ततश्च सापादिकविधिमात्रोपकारिकाणां परिभाषाणां यथोद्देशपक्षाश्रयणेन परं त्रैपादिकविध्युपकारः सम्पत्स्यत इति कार्यकालपक्षस्य दत्तजलाञ्जलितेति कोऽयमकाण्डे ताण्डवाडम्बरः । अत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्रैपादिकविध्युपकारकत्वसम्पत्तये कार्यकालपक्षाश्रयणमावश्यकमेवेति स्पष्टमेव विज्ञायते सुमेधसाम् । एवं च 'यानि शास्त्राणि त्रिपाद्यां पदैकवाक्यताम्, पदार्थैकवाक्यताम्, वा प्राप्नुवन्ति, तेषां निरुक्तदिशा असिद्धत्वाप्रसक्त्या त्रिपाद्यां प्रवृत्तिर्भवत्येव' इति विश्वनाथभट्टोक्तिरज्ञानविजृम्भितैवेति विदांकुर्वन्तु विद्वांसः ॥ अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितयत्किंचिल्लक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिबोधजनकत्वमादायैव शास्त्रत्वसम्पत्त्या शास्त्रत्वमुपजीव्यासिद्धत्वबोधकेन 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनासिद्धत्वबोधनात् 'हलि च' इत्यस्यासिद्धत्वान्निवर्त्यत्वायोगेन दीर्घप्रवृत्तौ चक्ष्वूर्त्तीत्यादि सिध्यति, अन्यथा उत्परस्मात इत्यादौ तपरकरणसामर्थ्यात्तपरस्येको दीर्घो न भवतीति वचनं कल्प्यते, तस्य चार्थिकनिषेधपरविशेषणदलनिवेशे तात्पर्यं कल्पयित्वा रेफवकारान्तधातोरुपधाभूतस्य तपरभिन्नस्येको दीर्घो भवतीति 'हलि च' इति विधिवाक्यार्थपरिष्कारः सम्पद्यते। एतादृशपरिष्कारात्पूर्वं जातस्य विधिवाक्यार्थग्रहस्य तपरकरणाद्बाधकमस्तीति संभावनया तज्ज्ञानं प्रमा वा, न वेति संदेहेनासंदिग्धानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितलक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिबोधजनकत्वरूपशास्त्रत्वासंपत्या 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेन 'हलि च' इत्यस्यासिद्धत्वप्रसक्त्यभावात्तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगेन दीर्घाप्रवृत्तौ चक्ष्वूर्त्तीत्याद्यसिद्धिर्दुर्वारा । प्रदर्शितश्चैष पन्थाः पण्डितप्रकाण्डैरस्मदाचार्यचरणैः परिभाषेन्दुशेखरभूषणे । न चैवं 'नाज्झलौ' इत्येतद्वाक्यार्थबोधे सति निर्णीतैतद्विषयपरिहारेण सवर्णसंज्ञाबोध्यनिश्चयेऽणुदित्सूत्रेण तावतां ग्रहणं बोधनीयम्, अन्यथा बाधकसम्भावनया तुल्यास्यसूत्रजशक्तिग्रहेऽप्रामाण्यसंदेहेनाणुदिच्छास्त्रजबोधानापत्तिः इति संज्ञाशेखरविरोधः । उक्तरीत्या तत्रापि प्रत्येकमचां हलां च तुल्यास्यसूत्रजन्यशक्तिग्रहेण सवर्णसंज्ञायां तद्विषये बाधकसंभावनाभावेन तुल्यास्यसूत्रजबोधेऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वसिद्धया अणुदिच्छास्त्रजबोधस्य सूपपादत्वादिति वाच्यम्, निषेधवाक्यार्थग्रहात्पूर्वं विधिनिषेधयोः पर्युदासन्यायेनैकवाक्यत्वासंभवेऽपि निषेधवाक्यार्थग्रहात्पूर्वं जातस्य विधिवाक्यार्थग्रहस्य बाधकमस्तीति ज्ञानेन तज्ज्ञानं प्रमा न वेति च सन्देहो जायेत इत्यप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसवर्णपदशक्तिग्रहाभावस्तत्र वक्तुं शक्यते खलु, तदानीं तज्ज्ञानं प्रमा न वेति सन्देहे सन्देहस्य द्विकोटिकत्वेनाप्रामाण्यास्कन्दितत्वस्थेव अप्रामाण्यानास्क-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्दितत्वस्यापि प्रतीत्या यत्किंचिद्विषयेऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वं शेखराभिप्रेतमित्यविरोधात् । न हि 'तुल्यास्यसूत्रशक्तिग्रहे अप्रामाण्यसन्देहेन' इति शेखरविरोधस्तदवस्थ एवेति वाच्यम्, प्रत्येकमज्विषये हल्विषये च तुल्यास्य सूत्रजशक्तिग्रहस्याप्रामाण्यानास्कन्दितत्वेऽपि अज्झलोः सवर्णसंज्ञाबोधने 'नाज्झलौ' इति निषेधदर्शनाद्बाधकमस्तीति सम्भावनया तुल्यास्यसूत्रजशक्तिग्रहस्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वमिति सवर्णपदशक्तिग्रहस्याप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितत्वम् । अतश्च सवर्णपदशक्तिनिर्णयाभावेन सवर्णपदघटितस्य 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इत्यस्य वाक्यार्थबोधानुदय इत्याशयेनाविरोध इति यत्किंचिद्विषयेऽप्रामाण्यज्ञानाना स्कन्दितत्वं मूलकाराभिप्रेतमेवेति स्पष्टमेव विज्ञायते । अत एवाणुदिच्छास्त्रजबोधानापत्तिः इत्युक्तं शेखरे ॥ अथेदमुच्यते—कार्यकालपक्षाश्रयणेनैव परिभाषाणां सापादिकत्रैपादिकसलकविध्युपकारकत्वसम्भवे यथोद्देशपक्षाश्रयणं विफलमिति । अत्रैवं प्रत्युच्यते— नेदं वाक्यार्थचन्द्रिकोक्तं क्षोदक्षमम् यतः 'अग्निमीले तमीशाना सः—' इत्यादौ 'उदात्तादनुदात्तस्य—' इति विधीयमानस्वरितमादाय शेषनिघाताप्रवृत्तये 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यस्य त्रिपाद्यामप्रवृत्तये यथोद्देशपक्षाश्रयणमावश्यकं भवति । न हिसन्निपात परिभाषायाः प्रवृत्या शेषनिघाताभावसिद्धिरिति यथोद्देशपक्षाश्रयणवैयर्थ्यतादवस्थ्यम् सन्निपातनिमित्तकविधित्वरूपलिङ्गेनोपतिष्ठमानायाः सन्निपातपरिभाषायाः तत्तच्छास्त्रीयविशिष्टवाक्यार्थबोधोत्तरं स्वनिमित्तभूतसन्निपातविघातकनिमित्तविधिं प्रति इदं निमित्तं न भवतीत्येवं विघातकविधेः निमित्तत्वाभावस्य बोधनीयतया परिभाषादृष्ट्या सन्निपातविघातकविधेरसिद्धत्वेन लिङ्गपरिज्ञानाभावात्सन्निपातपरिभाषायाः त्रिपाद्यामप्रवृत्तेः, प्रवृत्तावपि सन्निपातपरिभाषया वाक्यान्तरेण निमित्तत्वाभावबोधनात्प्रागेव सन्निपातनिमित्तकविध्येकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धशास्त्रेणासिद्धत्वप्रतिपादने पश्चात्सन्निपातनिमित्तकविधित्वस्य दुर्ज्ञेयतया तद्विघातकविध्यन्तरनिरूपितनिमित्ततासमर्पकत्वाभावस्य तद्गतस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वाच्च । न चैवं सन्निपातपरिभाषाया उपजीव्यविरोधन्यायमूलकत्वेन न्यायसिद्धतया सूत्रपाठगतसन्निवेशापेक्षपूर्वत्वोपहितशास्त्रसमर्पकेण तत्तच्छास्त्रैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धशास्त्रघटकपूर्वग्रहणेन ग्रहीतुमशक्यतया सन्निपातपरिभाषादृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वं दुर्वचमिति शङ्क्यम्, पुरुषारम्भसहायेनैव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भगवता भाष्यकारेण तत्र तत्र लोकन्यायानां शास्त्रव्यवस्थापकत्वोपवर्णनेन शास्त्रविषयतासम्पत्तये धर्मिग्राहकसाजात्यविशेषविषयतालाभार्थं च ज्ञापकापेक्षाया आवश्यकत्वेन त्रिसृणां चतसृणामित्यत्र ऋदन्तलक्षणङीपि दीर्घस्यानुपेयोगेन 'न तिसृचतसृ' इति निषेधस्य सन्निपातपरिभाषाज्ञापकत्वम्, ज्ञापनानन्तरं च विभक्त्यानन्तर्यनिमित्तकस्य तिसृचतसृभावस्य सन्निपातविघातकङीबुत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वायोगादृकारान्तयोस्तयोर्दीर्घवारणाय निषेधसार्थक्यमिति परिभाषाया ज्ञापकसिद्धत्वेनासिद्धत्वस्य सुवचत्वात्। न च बहिरङ्गत्वेन तिस्राद्यादेशस्य ङीप्यसिद्धत्वाङ्ङीपोऽप्राप्तौ निषेधश्चरितार्थ इति न तस्य ज्ञापकत्वमिति शङ्क्यम्, 'वाचि ह्रस्वश्च' इति वक्तव्ये 'वामि' इति पृथग्योगकरणस्य सन्निपातपरिभाषाज्ञापकत्वात्। न च 'वाचि ह्रस्वश्च' इति न्यासेऽपि श्रुतनिमित्तनिमित्तिसन्निपातविघातवत् 'वामि' इति न्यासेऽपि तद्विघातस्य तुल्यत्वाद्वर्णविषयेऽपि यदागमन्यायप्रवृत्त्या अजादित्वविघाताभावेन ज्ञापकत्वस्य दुरुपपादत्वात् 'ङिति ह्रस्वश्च' इत्यत्र नित्यस्त्रीत्वसंबन्धः, 'वामि' इत्यत्र च अतिश्रियाम्, अतिश्रियाम्, ब्राह्मणानामित्यादिसिद्ध्यर्थं तदसंबन्ध इति भाष्यसिद्धान्तव्याकोपापत्त्या तथाविधैकयोगस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च सन्निपातपरिभाषाया ज्ञापकसिद्धत्वाभावे उपजीव्यविरोधन्यायमूलकत्वेन सर्वत्र प्रवृत्तौ निर्बाधत्वादसिद्धत्वाभावेन त्रिपाद्यां प्रवृत्तावपि अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्याम् 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इत्यन्तोदात्तोदात्तादिस्वरे कृते परमवाचा अग्निमानित्यादौ शेषनिघातो न स्यादिति सन्निपातपरिभाषाया स्वरविधावप्रवृत्तेः शेखरादावुक्तत्वेन 'अनुदात्तं पदम्—' इत्यस्य त्रिपाद्यामप्रवृत्तये यथोद्देशपक्षाश्रयणस्यावश्यकत्वात्। न च वाक्यार्थचन्द्रिकोक्तरीत्या 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यस्य विधित्वाभ्युपगमेन त्रिपाद्यामप्रवृत्त्या 'अग्निमीळे' इत्यादौ शेषनिघातो नेति न दोष इति शङ्क्यम्, 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यस्य विधित्वाङ्गीकारे क एको वर्जनीय इत्याकाङ्क्षायां सकलसूत्रविहितोदात्तस्वरितवर्जनापत्तौ 'आमलकीज' इत्यादावुदात्तचतुष्टयं श्रूयते, तत्र हि जातिलक्षणङीष्प्रत्ययस्वरेणोदात्तः आमलक्यां जात इति विग्रहे 'सप्तम्यां जनेर्डः' इति सूत्रविधीयमानडप्रत्ययस्य 'गतिकारक—' इति विधीयमानः कृत्स्वरः 'दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् 'अन्या-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्पूर्वं वह्वचः—' इति लकाराकारस्योदात्तत्वमिति विरोधाभावाद्युगपदुदात्त-चतुष्टयं स्यात् 'अनुदात्तम्पदम्—' इत्यस्य तु मकारादकारे अवकाशः स्यादिति विधित्वाङ्गीकारस्य दुष्टत्वात्। स्पष्टं चेदं सर्वं स्वरशेखरे 'अनुदात्तम्पदमेकवर्जम्' इत्यत्र षाष्ठप्रथमषष्ठाह्निके च कैयटे। नचैवं 'यथोद्देशत्वं त्वऽस्या न युक्तम्, अत्रैतत्सूत्रे कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति भाष्यविरोधात्, इति स्वरशेखरसिद्धान्तव्याकोप इति शङ्क्यम्, यथोद्देशमात्रपरताङ्गीकर्तृप्राचीनमतखण्डनपरत्वेन प्रवृत्तस्य तस्य ग्रन्थस्य यथोद्देशमात्रत्वं न युक्तमित्यङ्गीकारेणादोषात्। अत एव तत्र पूर्वमनुवादग्रन्थे 'यत्तु— यथोद्देशैवेयम्' इत्युक्तम्, 'अनुदात्तं पदम्—' इत्यस्य कार्यकालपक्षाश्रयणफलं तु तत्रैव स्वरशेखरे प्रदर्शितम्। यदि गोविन्दमतमनुरुन्धानः पूर्वं प्रति परासिद्धत्वेन विरोधाभावादेव त्रिपाद्यां न प्रवर्तत इति विप्रतिषेधपरिभाषाविषये यथोद्देशपक्षाश्रयणं विफलमिति वक्तुमारभेत, स एवं वक्तव्यः, विप्रतिषेधे परमेवेति नियमेन पूर्वशास्त्राप्रवृत्तेः पूर्वशास्त्रविषयरूपनिमित्तविरहेण पूर्वत्रेत्यस्याप्रवृत्तेः। न हि विप्रतिषेधाभावसम्पादनद्वारा 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्य विप्रतिषेधशास्त्रप्रतिबन्धकत्वम्, उत पूर्वशास्त्राप्रवृत्तिसंपादनद्वारा विप्रतिषेधसूत्रस्य 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्येतत्प्रतिबन्धकत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेणोभयोरपि श्रुतत्वेन विध्यङ्गत्वेन च समबलत्वादन्यतरेणान्यतरबाधायोगादुभयोरपि सावाकाशत्वेन पर्यायत्वाभावेन च परस्परविरोधाद्द्वयोरप्रवृत्यापत्तौ तदनन्तरं पूर्वपरशास्त्रयोर्मध्ये केन प्रवर्त्तितव्यमिति संशये प्रथमोपस्थितत्वात्पूर्वं प्रवृत्तिः पूर्वशास्त्रस्येत्येवंपरतया 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य' इति सिद्धान्तात् मनोरथ इत्यादावुत्वसिद्धया विप्रतिषेधशास्त्रविषये यथोद्देशपक्षाश्रयणं विफलमिति वक्तुं शक्यते। परस्यासिद्धत्वे विप्रतिषेधशास्त्रस्य सिद्धत्वात् परिभाषान्तराणामिवास्यापि कार्यकालपक्षे तेनाकर्षणापत्तौ त्रिपाद्यामुपस्थितेन 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेन सह विरोधज्ञानानन्तरं परस्परं विरुद्धपरिभाषाद्वयमध्ये अन्यतरस्य प्रवर्तकं विनिगमकं किम्? इति जिज्ञासायां वाक्यार्थबोधनिश्चयानन्तरं तदुद्देशेनासिद्धताबोधनाय प्रवर्तमानपूर्वत्रासिद्धमित्येतदपेक्षया परशास्त्रातिरिक्तविषयकत्वेन पूर्वशास्त्रवाक्यार्थबोधनिर्णायकविप्रतिषेधशास्त्रस्यान्तरङ्गतया तेन प्रथमत एव परशास्त्रातिरिक्तविषयकत्वेनैव पूर्वशास्त्रवा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कयार्थबोधस्य जनितत्वेन 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्य निमित्ताभावेन स्वत एवाप्रवृत्तौ विप्रतिषेधशास्त्रस्य व्यवस्थापकत्वापत्त्या मनोरथ इत्यादावुत्वाद्यप्रसङ्गात् । न च 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य' इत्यनेन विप्रतिषेधशास्त्रस्य त्रिपाद्यामप्रवृत्तिबोधनादेव न दोष इति शङ्क्यम्, तेन तस्य यथोद्देशत्वस्यैव बोधनादिति शेखरेणैव समाहितत्वात् । न च 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव मनोरथादौ न दोष इति विप्रतिषेधशास्त्रस्य यथोद्देशपक्षाश्रयणं व्यर्थमेवेति वाच्यम्, सापादिकदृष्ट्या त्रैपादिकस्यासिद्धत्वबोधनेनैव पूर्वत्रासिद्धसामर्थ्यस्योपक्षयात् । न च 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इत्यनेन 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्यैव प्राबल्यबोधनात्कथं विप्रतिषेधशास्त्रेण पूर्वत्रासिद्धशास्त्रस्य बाधः इति शङ्क्यम्, पूर्वत्रासिद्धशास्त्रविधेयस्य कस्यापि कार्यस्याभावेन तद्बाधासंभवात् । न चैवं परमेवेति नियमेन पूर्वशास्त्राप्रवृत्तौ पूर्वशास्त्रविषयरूपनिमित्तविरहेण पूर्वत्रासिद्धशास्त्रस्याप्रवृत्तौ असिद्धत्वाभावेन विप्रतिषेधशास्त्रस्य त्रिपाद्यां प्रवृत्तिर्दुर्वारेति शङ्क्यम्, कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यां प्रवृत्तावपि यथोद्देशपक्षे त्रिपाद्यामप्रवृत्तेः । यदि यथोद्देशपक्षे त्रिपाद्यां प्रवृत्तिर्दुर्वारा इत्युच्येत, तर्हि पूर्वत्रासिद्धशास्त्रस्य वैयर्थ्यं स्याद्दुरपलपम् । न हि सापादिकदृष्ट्या त्रैपादिकासिद्धत्वसम्पादनेन तत्सार्थक्यमिति युज्यते वक्तुम्, विप्रतिषेधशास्त्रप्राबल्ये कथं वा भवेत्सापादिकदृष्ट्या त्रैपादिकासिद्धत्वम् । यद्यारम्भसामर्थ्यमाश्रित्य तत्समर्थ्यते, तर्हि कार्यकालपक्षपर्यन्तानुधावनेनैव तत्समर्थ्यताम् । न चैवं विप्रतिषेधशास्त्रस्य विधायकत्वाङ्गीकारेण त्रिपाद्यामप्रवृत्तिः सूपपादा । शास्त्रयोर्लक्ष्यार्थयोः क्वचिल्लक्ष्ये यौगपद्येन प्रवृत्तिसंभवादप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदं परविध्यर्थम्, तत्र कृते यदि पूर्वप्राप्तिस्तर्हि तदपि भवत्येवेति पुनःप्रसङ्गविज्ञानसिद्धिः, इति सिद्धान्तात्परशास्त्रविहितकार्यस्य प्राबल्यबोधनपरतया विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तेः सर्वसम्मतत्वात्परशास्त्रप्रवृत्युपयोगितया परशास्त्रोपकारकत्वेन परशास्त्राङ्गमेवेति विध्यङ्गत्वस्यैव वक्तव्यतया अङ्गित्वरूपस्योपकार्यापरपर्यायस्य विधित्वस्य दुर्वचत्वात्, साक्षाल्लक्ष्यसंस्कारकत्वाभावेन परिभाषात्वस्यैव स्वीकर्तुमौचित्याच्च, 'द्वयोस्तुल्यबलयोरेकःप्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति' इति भाष्यबोधितदृष्टान्तबलेन प्रेष्यवृत्तिधर्मस्याप्राधान्यस्यैव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विप्रतिषेधशास्त्रविषये स्पष्टप्रतीतेश्च, स्वतन्त्रविधायकत्वे कदाचिदपूर्वविधायकं कदाचिन्नियामकमिति वक्तुमशक्यत्वेन सकृद्गतिन्यायपुनःप्रसङ्गविज्ञानासिद्धिप्रसङ्गाच्च। परिभाषात्वे तु अपूर्वविधायकं नियामकं भवतीत्यपूर्वविधायकत्वे पुनःप्रसङ्गविज्ञानसिद्धिः, नियामकत्वे सकृद्गतिन्यायसिद्धिः, इति स्पष्टमेवाभीष्टं सिध्यति। विधायकत्वे तु यदा नियामकत्वं तदा न विधायकत्वप्राप्तिरिति न सिध्येदेव निर्दिष्टंन्यायद्वयम्। अपि च स्वतन्त्रविधित्वे विप्रतिषेधशास्त्रस्य पूर्वत्रासिद्धशास्त्रारम्भसार्थक्यान्यथानुपपत्त्या त्रिपाद्यां पूर्वं प्रति परासिद्धत्वेऽपि विप्रतिषेधविधिबलात्सापादिकशास्त्रदृष्ट्या त्रैपादिकासिद्धत्वस्य दुर्वचत्वापत्तिः। यदि 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति शास्त्रस्यापि विधायकत्वमेवाभ्युपगम्य समीहितसिद्धिरित्युच्यते, तर्हि सापादिकदृष्ट्या त्रैपादिकस्यासिद्धत्वसिद्धावपि 'अबाधेन—' इतिन्यायेन—प्रतिषेधविधेः त्रिपाद्यां प्रवृत्तेर्दुर्वारतया त्रैपादिकेषु पूर्वं प्रति परासिद्धत्वस्य वर्षसहस्रेणापि वक्तुमशक्यता। यदि हि 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति शास्त्रस्यापि पूर्वत्वावच्छिन्नशास्त्रत्वमेव लिङ्गं भविष्यतीति लिङ्गेनोपतिष्ठमानतया परिभाषात्वमेवाङ्गीकुर्वन् त्रैपादिकेष्वपि तस्य प्रवृत्तिः निराबाधेति वक्तुमाशंसेत, स प्रतिवक्तव्यः; सापादिकेष्वपि पूर्वं प्रति परासिद्धत्वमुपहन्तुमुपायः परमन्वेषणीय इति। यदि मध्ये पाठस्य विप्रतिषेधसूत्रारम्भस्य च सामर्थ्यमुपजानानः सापादिकेषु परस्परमसिद्धत्वमपहन्ति, तर्हि विनिगमनाविरहात्त्रिपाद्यामपि क्वचिदप्रवृत्त्यापत्तिः। किंच 'दादेः—' इत्याद्यपवादसूत्रैकवाक्यतापन्नपूर्वपदार्थे पूर्वत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने 'होढः' इत्याद्युत्सर्गातिरिक्तत्वेन यथा संकोचः, न तथा वक्तुमौचित्यं परिभाषात्वे। किंच 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति शास्त्रस्य परिभाषात्वे 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' इति परिभाषाविषये कार्यकालपक्षोपपादकस्य परिभाषान्तरारम्भस्यानुत्थितिरेव स्यात्। अत एव 'विप्रतिषेधे—' इत्येषा यथोद्देशैव' इति सन्धिशेखरे स्पष्टम्। एवं समर्थपरिभाषायाः त्रिपाद्यामप्रवृत्तिरपि यथोद्देशपक्षाश्रयणफलम्। 'ऋते च तृतीयासमासे' इति वार्त्तिकस्थं समासग्रहणमपि एकादेशरूपवार्णकार्येषु समर्थपरिभाषा न प्रवर्तते इत्येव बोधनपरम्। अत एव 'पदान्ताद्वा' इत्यत्रत्यमन्तग्रहणं सार्थकम्, अन्यथा सामान्यतो वर्णकार्येषु समर्थपरिभाषायाः प्रवृत्तिरेव नास्तीत्यङ्गीकारे 'तिष्ठतु कुमारी छत्रं हर' इत्यादौ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तेनैव तुकः सिद्धिरित्यन्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । मम तु, एकादेशरूपे वार्णकार्ये समासग्रहणेन समर्थपरिभाषाप्रवृत्त्यभावबोधनेऽपि अनेकादेशे तुकि समर्थपरिभाषायाः निष्कम्पं प्रवृत्तिः स्यादिति पदान्तविधित्वमस्य, न पदविधित्वमिति बोधनद्वारा समर्थपरिभाषाप्रवृत्तिं प्रतिहन्तीति सर्वथा तत्सार्थकम् । समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यत्रत्यं समासग्रहणं तु यत्र तु भावकार्यस्य विधेयत्वं तत्रैव प्रवर्तते समर्थपरिभाषेति ज्ञापनपरमिति न तस्यानर्थक्यम् । 'न पदान्ताट्टोरनाम्' इत्यत्रत्यमन्तग्रहणं तु पदत्वेन हेतुत्वेऽप्युद्देश्यताविरहादनामिति ज्ञापकाच्च भावकार्यस्य विधेयत्वाभावाच्च न प्रवर्तते समर्थपरिभाषेति स्पष्टार्थमेव भवत्यन्तग्रहणम्, स्पष्टश्चायमर्थः सन्धिशेखरे । 'असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातः' इति न्यायेन समासग्रहणस्य वार्णकार्येषु समर्थपरिभाषाप्रवृत्त्यभावज्ञापकत्वं न युक्तं वक्तुम्, अन्तग्रहणानर्थक्यसंभवरूपेण बाधकेन वार्णकार्यसामान्ये न प्रवर्तते समर्थपरिभाषेति वक्तुं व्याघातात् । मम तु एकादेशरूपे वार्णकार्ये न प्रवर्तते इत्येवमर्थं समासग्रहणं ज्ञापयतीति नान्तग्रहणस्यानर्थक्यं प्रसज्यते इति न दोषः । न हि वार्तिकस्थेन समासग्रहणेन सौत्रस्यान्तग्रहणस्य प्रत्याख्यानं युज्यते, अबाधेनैवोपपत्तौ बाधकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । एवमन्तरङ्गपरिभाषायाः त्रिपाद्यामप्रवृत्तये यथोद्देशपक्षाश्रयणम्, त्रैपादिकानामसिद्धत्वेनान्तरङ्गशास्त्रत्वरूपलिङ्गपरिज्ञानासम्भवात्त्रिपाद्यां प्रवृत्तेर्दुर्वचत्वात् । तत्फलं तु राज्ञ इत्यादौ श्चुत्वसिद्धिः । अधिकं त्वन्तरङ्गपरिभाषाव्याख्यानावसरे निरूपयिष्यामः ॥ अलोन्त्यपरिभाषा तु यथोद्देशे सापादिकोपकारिका, कार्यकाले तु त्रैपादिकोपकारिका, इति निष्कर्षः । यतो वाक्यार्थैकवाक्यतयैव नियामिकेत्यङ्गीक्रियते । ततश्च तदुपकारतः पूर्वं 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेन बाधायोगेन त्रैपादिकविधिना आकर्षणं भवति दुर्वारम् । परिभाषान्तराणामिव तस्याश्चाकर्षणं दुर्वारम् । एतेन 'हलोऽनन्तराः संयोगः' इत्यादीनां ज्ञापकत्वमुपवर्णयन् वाक्यार्थचन्द्रिकाकारः प्रत्युक्तः । 'संयोगे गुरु' इत्यादौ सापादिके संयोगपदशक्तिग्राहकत्वेन चरितार्थे ज्ञापकत्वायोगात् । न च वाक्यैकवाक्यतयान्वयवती बहिरङ्गा सा—' इति शब्दरत्नेन 'अलोन्त्यस्य' इत्यस्य वाक्येकवाक्यतैव स्वीकृतेति शङ्क्यम्, तत्रत्यशब्दरत्नस्य कौस्तुभानुयायित्वेनाविरोधात् । 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इत्या-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दौ 'अङ्गस्य' इत्यादिसम्बन्धविशेषानिर्णयेन स्थानेपदोपस्थितौ गुणपदावच्छिन्नविधेयताप्रयोजकगुणपदघटितत्वेनेक्पदोपस्थितौ स्थानेपदप्रयोज्यनिवर्त्यनिवर्तकभावसम्बन्धप्रतियोगिषष्ठ्यन्तघटितत्वेनान्त्याल्पदोपस्थितौ विशेषणविशेष्यभावेन इमूपस्यान्त्यालः स्थाने गुणो भवतीति वाक्यार्थः परिष्कृतो भवति। एवं 'आद्यन्तौ टकितौ' इत्येतस्यापि टित्किदेतदन्यतरनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताप्रयोजकपदघटितशास्त्रेण विधीयमानं कार्यं आद्यवयवत्वान्त्यावयवत्वैतदन्यतरधर्मावच्छिन्नविधेयतास्कन्दितमेव भवति, इत्यर्थेनार्थिकनिषेधपराद्यावयवान्त्यावयवैतदन्यतरदलोपस्थितिरिति वाक्यार्थैकवाक्यतया विध्युपकारकत्वम्। अत एव 'प्रत्ययपरत्वं तु परत्वादमुं बाधते' इति शेखरः संगच्छते, अन्यथा 'प्रत्ययः' 'परश्च' इत्यनयोर्वाक्यैकवाक्यतया अन्वयस्य वक्ष्यमाणत्वेन वाक्यार्थबोधात्पूर्वमेव प्रवृत्तेः 'आद्यन्तौ—' इत्यस्य वाक्यैकवाक्यतयान्वये वाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रवृत्तेरुभयोर्यौगपद्याभावादसंगतः स्यात्। अनेन 'अयुक्तमिदम्' इति शेखरखण्डने प्रवृत्तो राघवेन्द्राचार्यः प्रत्युक्तः। 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इत्यस्यापि विधीयमानो मित् मिदुद्देश्यभूतसमुदायघटकचरमवर्णावधिकपरत्ववानेव मिदुद्देश्यभूतसमुदायचरमावयव एव भवति, इत्यर्थेन अन्त्याचः पर इति आर्थिकनिषेधपरपदोपस्थितिरिति वाक्यार्थैकवाक्यतया विध्युपकारकत्वम्। एवं 'षष्ठी स्थाने योगा' इत्यस्यापि संबन्धविशेषविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यत्वप्रकारकसन्देहविशेष्या षष्ठी स्थानेपदप्रयोज्यसंबन्धार्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यत्वप्रकारकनिश्चयविशेष्यैव भवति, इत्यर्थेन स्थानेपदप्रयोज्यसंबन्धान्यसम्बन्धाभावबोधकस्थानेपदोपस्थितिरिति वाक्यार्थैकवाक्यतया विध्युपकारकत्वम्, स्थानेपदार्थविचारस्तु अस्मदीये शब्देन्दुशेखरव्याख्याने मरीचिमालाभिधाने द्रष्टव्यः॥ 'आदेः परस्य' इत्यस्यापि परबोधकशब्देन परस्य स्थाने विधीयमानं कार्यमादेरल एव बोध्यमिति, इत्यर्थेनार्थिकनिषेधपरपदोपस्थितिरिति वाक्यार्थैकवाक्यतया विध्युपकारकत्वम्। एवं 'अनेकाल् शित्सर्वस्य' इत्यस्यादेशविधायकसूत्रोपात्तानेकाल्वृत्तिधर्मावच्छिन्नानुपूर्व्यवच्छिन्नविधेयताश्रयः शित्वावच्छिन्नविधेयताश्रयश्च सर्वस्यैव स्थाने भवति, इत्यर्थेनार्थिकनिषेधपरसर्वस्येति विशेषणदलोपस्थित्या जराशब्दान्ताङ्गावयवस्य सर्वस्य स्थाने जरसादेशो भवतीति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रीत्या वाक्यार्थैकवाक्यतयैव विध्युपकारकत्वम्। 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इत्यस्यौपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तघटितशास्त्रेण विधीयमानं कार्यमव्यवहितपूर्वसम्बन्ध्येव भवति, इत्यर्थेनार्थिकनिषेधपरपरस्मिन्निति विशेषणदलोपस्थित्या इकः स्थाने यण् स्यादचि परे इत्येवंरीत्या वाक्यार्थैकवाक्यतयैव विध्युपकारकत्वम्। एवं 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यस्यापि आर्थिकनिषेधपरपरस्येतिपदोपस्थितिरिति वक्यार्थैकवाक्यतयैव विध्युपकारकत्वम्। 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र तु गुणवृध्यन्यतरपदघटितशास्त्रेण विधीयते यत्र गुणवृद्धी तत्र इक इति पदमुपतिष्ठते, इत्यर्थेन इक्पदोपस्थितिरिति पदैकवाक्यतया विध्युपकारकत्वम्। एवं 'अचश्च' इत्यस्यापि ह्रस्वदीर्घप्लुतान्यतमपदावच्छिन्नविधेयताप्रयोजकह्रस्वदीर्घप्लुतान्यतमपदघटितशास्त्रेण विधीयते यत्र कार्यं तत्र अच इति पदमुपतिष्ठते, इत्यर्थेनाच्पदोपस्थितिरिति पदैकवाक्यतया विध्युपकारकत्वम्। एवं 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषा, यत्र पदविधिः तत्र समर्थ इत्युपतिष्ठते, इति पदैकवाक्यतया विध्युपकारिका। 'उरण् रपरः' इत्यस्यापि ऋवर्णवृत्तिप्रायोगिकश्रावणप्रत्यक्षविषयताप्रतिबन्धकोऽण् रपर एव भवति, इत्यर्थेन रपर इति पदोपस्थितिरिति पदैकवाक्यतया विध्युपकारकत्वम्। एवमन्यत्राप्यूह्यम्॥ परे तु— 'इको गुणवृद्धी' इत्यादीनामपि इक एव भवति, इत्याद्यर्थेनार्थिकनिषेधपर इक इत्यादिविशेषणदलोपस्थितिरिति वाक्यार्थैकवाक्यतया विध्युपकारकत्वम्। एवमेव 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' 'वा सरूपो स्त्रियाम्' इत्यादीनामित्याहुः॥ ननु संज्ञाशास्त्रेण च नावच्छेदकावच्छिन्ने शक्तिग्रहः संभवति व्यक्तिपक्षे, अपितर्हि शब्दस्वरूपविशेष एव, इति संज्ञासूत्रस्थसंज्ञापदेन लौकिक्या शक्त्या शब्दस्वरूपे उपस्थापिते, शब्दस्वरूपव्यक्तिः केति जिज्ञासोदयात्संज्ञाविषयेऽपि यथोद्देशपक्षे गुणाकाङ्क्षया प्रधानाकाङ्क्षोपपद्यते। एवं कार्यकालेऽपि विधिप्रदेशे विधिगतपदेनापेक्षिते स्वशक्तिग्राहकशास्त्रे संज्ञाशास्त्रोपस्थितौ तत्पदशक्तिग्रह इति प्रधानाकाङ्क्षया गुणाकाङ्क्षेत्याकाङ्क्षाभेदेन पक्षभेद इति वक्तुं शक्यते। कार्यकालपक्षे संज्ञाशास्त्रस्यापि पदपदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधे प्रतिबन्धकाभावात्स्वदेशे पूर्वं वाक्यार्थबोधे प्रदेशे उपस्थापकतया चारिताथ्यैन वृद्ध्यादिपदानर्थक्याभावाद्विधिभिः सहैकवाक्यता संभवति। यथोद्देशकार्यकालयोरुभयोरपि एकदेशस्थत्वं संज्ञाशास्त्राणामेव भवति। प-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रिभाषाविषये कार्यकालपक्षे उपेक्षाबुद्ध्या परिभाषादेशजनितसंस्कारस्य लोपाद्विधिदेश एव पुनर्वाक्यार्थबोध इति विधिदेशस्थत्वेनासिद्धत्वस्याप्रसक्तिः, इत्यभिप्रायकपूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनोपेक्षाबुद्धिः संभवतीति कार्यकालपक्षे विधिदेशस्थत्वमेव परिभाषाणाम्, न स्वदेशस्थत्वमित्येकदेशस्थत्वव्याहतिरिति परिभाषाविषय इत्युक्तेर्न्यूनतैवेत्यत आह— एतदेवेति ॥ परिभाषाशास्त्रमेवेत्यर्थः। एवेन संज्ञाशास्त्रव्यावृत्तिः। यत्तु— एतदेवेति प्रतीकमुपादाय 'पक्षद्वयेप्येकवाक्यतासत्त्वादेव' इति भैरवमिश्रो व्याचकार, तत्तुच्छम्; अभिप्रैत्यन्वीयमानकर्मतासमर्पकपदान्तराध्याहारप्रसङ्गात्, पक्षद्वयेऽप्येकवाक्यतैव भाष्याभिमतेति एकवाक्यतासमर्थनायैवैतदेवेत्यादिग्रन्थप्रवृत्तेः 'पक्षद्वयेऽपि प्रदेशैकवाक्यताया इतः प्रतीतेः' इत्यग्रिमग्रन्थेन बोधनादेकवाक्यतासमर्थकवाक्ये एकवाक्यतासत्वादेवेति एकवाक्यतासत्वहेतुत्वप्रतिपादनस्य मौढ्यावलीढत्वाच्च, यच्च— एतदेवेति प्रतीकमुपादाय 'यथोद्देशेप्येकवाक्यत्वमित्यर्थः' इति, तदपि रभसात्। परिभाषाशास्त्रेष्वेवैकवाक्यतासमर्थनाय ग्रन्थप्रवृत्तेः 'कश्चित्परिभाषारूप इति कैयटः' इत्युत्तरग्रन्थेन बोधनेन तस्य व्याघातात्, यथोद्देशेपीत्यर्थलाभप्रकारस्य वर्षसहस्रेणापि प्रतिपादयितुमशक्यत्वाच्च। यत्तु— परिभाषादेश एव विध्येकवाक्यत्वमित्यर्थः' इति सर्वमङ्गलाकारः तदप्यज्ञाननिबन्धनम्, कार्यकालपक्षे संज्ञाशास्त्रस्यापि विध्येकवाक्यत्वमित्यङ्गीकारेण एवकारव्यावर्त्यभावात्, परिभाषादेशे वा विधिदेशे वेति वैलक्षण्यस्य ग्रन्थकारानभिमतत्वेन परिभाषादेश एवेत्युक्तेर्व्याहतत्वाच्च, तद्रीत्या कार्यकाले विधिदेशे विध्येकवाक्यत्वस्यैव दृष्टत्वात्परिभाषादेश एवेत्युक्तेस्तद्विरोधापत्तेश्च, परिभाषादेश एव विध्येकवाक्यत्वे यथोद्देशपक्ष एव पर्यवसानेन 'एतच्च पक्षद्वयसाधारणं भाष्यम्' इत्यग्रिमग्रन्थविरोधापत्तेश्च, 'तत्त्विह सिद्धम्' इति 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति सूत्रस्थभाष्यसिद्धान्तव्याकोपापत्तेश्च। यत्तु— एतदेवेत्यस्य 'पक्षद्वयेऽपि पदैकवाक्यतयैव नियमः इत्येतदेवेत्यर्थः' इति तन्न विचारचारुतरम्। अन्यतरपक्षे पदैकवाक्यतया नियमस्य एवकारव्यावर्त्यत्वे संज्ञाशास्त्रव्यावृत्तिप्रदर्शनपर 'कश्चित्परिभाषारूप इति कैयटः' इति ग्रन्थस्वारस्याभावप्रसङ्गात्, 'एतच्च पक्षद्वयसाधारणं भाष्यं पक्षद्वयेऽपि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्रिप्रकारः— कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति, यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयति—' इति 'षष्ठी स्थाने—' [१-१-४९] इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । 'अधिकारशब्देन पारार्थ्यात्परिभाषाप्युच्यते । कश्चित्परिभाषारूपः—' इति कैयटः । दीपो यथा

प्रदेशैकवाक्यताया इतः प्रतीतेः' इत्यग्रिमग्रन्थानवकाशापत्तेश्च ॥ **अधिकारो नाम त्रिप्रकार इति** ॥ नामेति प्रसिद्धौ, अधिकारत्वेन प्रसिद्धस्त्रिप्रकार इत्यर्थः । तत्रैकः 'कश्चिदेकदेशस्थः—' इत्यादिना मूल एवोक्तः । द्वितीयस्तु, यथा रज्वायसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वदनुकृष्यते चकारेणेति 'ग्रन्थान्ताधिके च' इत्यादौ चकारेणानुकृष्टः 'सहस्य सः' इत्यादिरूपः । तृतीयस्तु, चकारमन्तरेणापि 'योगे योगे उपतिष्ठत, इति 'अङ्गस्य' इत्यादिरूप इति विवेकः ॥ **कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयतीति** ॥ पक्षद्वयेऽपि परिभाषाशास्त्रं स्वदेशे वर्तमानं सत्— पाणिनिसूत्रसमुदायरूपे शास्त्रे सर्वं प्रदेशतुल्यं सापादिकं त्रैपादिकं च योग्यं विधिशास्त्रं प्रज्वलयति, एकवाक्यतया निष्पादयतीत्यर्थः ॥ **यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयतीति** ॥ स्वदेशस्थ एव दीपः स्वाश्रये गृहे योग्यं सर्वं प्रदेशं यथा प्रकाशयति तथेत्यर्थः । आर्थिकनिषेधपरस्वविधेयविशेषणदलोपस्थित्या स्वविधेयपदोपस्थित्या वा विधिशास्त्रीयलक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिवाक्यार्थबोधप्रयोजकस्य परिभाषाशास्त्रस्य पक्षद्वयेप्युपकार्योपकारकभावज्ञानाय स्वदेशे वाक्यार्थबोध इत्यङ्गीकारात्परिभाषाविषय एव पठितदेशस्थेन परिभाषाशास्त्रेण तत्र तत्र लक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानोपयोगिबुद्धिजननमित्येकदेशस्थत्वसंभव इति भाष्याशय इति भावः ॥ ननु संज्ञाशास्त्राणां स्वदेशे वाक्यार्थबोधाविशेषादेकदेशस्थत्वं संभवतीति तद्विषय एव प्रकृतभाष्यं लापयितुं शक्यम्, विनिगमनाविरहात् इत्यत आह— **अधिकारशब्देनेति** ॥ 'अधिकारो नाम' इति भाष्यस्थेनाधिकारशब्देनेत्यर्थः ॥ **पारार्थ्यादिति** ॥ लक्ष्यसंस्कारोपयोगिविधिशास्त्रीयवाक्यार्थबोधप्रयोजकत्वादित्यर्थः ॥ **परिभाषाप्युच्यत इति** ॥ अपिशब्दश्चात्रोक्तस्योभयस्यैव समुच्चायकः ॥ **कश्चित्परि-**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाषारूप इति ॥ 'कश्चिदेकदेशस्थः' इति भाष्यस्थकश्चित्पदेन परिभाषाशास्त्राणामेव ग्रहणम्, न तु संज्ञाशास्त्राणामित्यर्थः। येन कैयटेन गृहीतपरिभाषार्थेन व्यवहार इत्यभिप्रेतं तेनैव 'षष्ठीस्थाने—' इति सूत्रभाष्यव्याख्यानावसरे दत इत्यादौ जश्त्वादिप्रतिबन्धरूपाशास्त्रीयकार्येऽपि भत्वादिसिद्धये संज्ञाशास्त्रविषये विध्येकवाक्यताया वक्तुमशक्यत्वात् 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यादिसूत्रस्थवृद्ध्यादिपदानामुपस्थापकतया चारितार्थ्येनोपस्थितपदार्थेऽन्वये मानाभावादिकपरिभाषायाः तत्रोपस्थित्यनापत्तौ कार्यकालपक्षे पदैकवाक्यताया वक्तुमशक्यत्वाच्च, यथोद्देशपक्षे संज्ञाशास्त्रस्य स्वदेशे वृद्धिपदेनावच्छेदकावच्छिन्नं शब्दस्वरूपं वृद्धिपदादिकं गृहीत्वा सकलविधिसूत्रस्थवृद्धिपदशक्तिसंभवाद्विधिसूत्रस्थवृद्ध्यादिपदैः तंतमर्थमुपस्थाप्य तत्तद्विधिवाक्यार्थबोध इति भाष्यसिद्धान्ततजातिपक्षाश्रयणेनैव संज्ञाशास्त्रेष्ववच्छेदकावच्छेदेन शक्तिग्रहः इति 'वृद्धिरादैच्' इत्यादीनां 'आदैचो वृद्धिपदवाच्या' इति वाक्यार्थबोधानन्तरं भाविफलानुसन्धानात्सार्थक्यबुद्धया स्वदेश एव दृढतरसंस्कारोत्पत्तौ 'वृद्धिरादैच्' इत्यादौ वृद्धिपदश्रवणे एकसम्बन्धिज्ञानविधया आदैचामुपस्थितिर्भवतीति वा संज्ञाविषये गुणाकाङ्क्षया प्रधानाकाङ्क्षोत्थापनासंभवाच्च, व्यक्तिपक्षेऽपि वृद्ध्यादिपदानामादैजादिषु शक्तिरिति ज्ञाते वृद्ध्यादिपदघटितविधिविषयकाकाङ्क्षाया उत्थाप्यतया उत्थापितगुणाकाङ्क्षया प्रधानाकाङ्क्षोत्थापनस्यानौचित्याच्च, संज्ञाशास्त्राणां कार्यकालपक्षे स्वदेशे वाक्यार्थबोधे तद्देशस्थत्वसम्पत्या अष्टाध्यायीपाठकृतमेव पूर्वत्वं परत्वं चाश्रयितुं शक्यत इति विधिदेशस्थत्वानापत्या स्मरणेनैव सर्वत्र निर्वाहे कार्यकालपक्षाश्रयणस्यानावश्यकतया परिभाषायां 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' इति संज्ञापदग्रहणानर्थक्यापत्तेश्च, स्वदेशे वाक्यार्थबोधे अयादीनां परत्वस्य दुर्वारतया प्रगृह्यसंज्ञायाः अष्टाध्यायीपाठकृतं पूर्वत्वमेव स्यादिति 'अयादिभ्यः पैरव प्रगृह्यसंज्ञा, इति 'अदसो मात्' इति सूत्रस्थभाष्यासंगतेश्च। संज्ञाशास्त्रविषये एकदेशस्थत्वं नोपपद्यते इति परिभाषाशास्त्रविषय एव पूर्वोक्तवाक्यभेदमनङ्गीकृत्य वाक्यार्थैकवाक्यतया पदैकवाक्यतया वा विध्युपकारः सम्पद्यत इति पठितदेशस्थत्वेनैकदेशस्थत्वमुपपन्नं भवतीत्यभिप्रेतमिति भावः ॥ ननु 'परिभाषाप्युच्यते' इति कैयटे अपिशब्देन पारार्थ्यस्य संज्ञाविषयेऽपि तुल्यतया संज्ञाशास्त्रस्याप्यधिकारशब्देन ग्रहणमिति बोधनाद्यथोद्देशे स्वदेशे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रभाद्वारा सर्वगृहप्रकाशकः, एवमेतत्स्वबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारक

वाक्यार्थस्य सत्वात्तदर्थोपस्थित्यैव सर्वप्रकाशकत्वस्य संज्ञाशास्त्रेषु सुवचत्वेन संस्कार्यविधीनामनेकत्वात् युगपच्छ्रोतृबुद्ध्यनारोहे स्वदेशे गृहीतस्य वाक्यार्थबोधस्य विधौ स्मरणमात्रेण संस्कार इत्यभिप्रायेणैकदेशस्थः इत्युक्तेरुपपत्या स्वार्थस्मृतिद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकमिति प्रदीपदृष्टान्तसङ्गतेश्च संज्ञापरिभाषासाधारण्येन प्रकृतभाष्यं लापयितुं शक्यत इति भाष्यस्य परिभाषामात्रविषयकत्वकल्पनमयुक्तमिति 'एतदेव' इति पूर्वग्रन्थोऽसङ्गत एवेत्यत आह— **दीपो यथा प्रभाद्वारेति** ॥ प्रभाप्रसरणद्वारेत्यर्थः ॥ **सर्वगृहप्रकाशक इति** ॥ गृहपदं गृहस्थप्रदेशपरम्। स्वाश्रयेत्यादिः, स्वाश्रयगृहस्थितयोग्यसर्वप्रदेशप्रकाशक इत्यर्थः ॥ **एवमिति** ॥ दीपः स्वजन्यप्रभाजन्यप्रसरणद्वारा यथा स्वाश्रयगृहस्थितयोग्यसर्वप्रदेशप्रकाशकस्तथेत्यर्थः ॥ **एतदिति** ॥ परिभाषाशास्त्रमित्यर्थः ॥ **स्वबुद्धिजननद्वारेति** ॥ स्वं = परिभाषाशास्त्रम्, तस्य बुद्धिः वाक्यार्थबोधः, जन्यते येनेति जननं करणे ल्युट्, उत्पत्तिसाधनमित्यर्थः। तथाच परिभाषाशास्त्रजन्यवाक्यार्थबोधः उत्पत्तिसाधनं यस्येपि व्युत्पत्त्या स्वजन्यवाक्यार्थबोधजन्यार्थिकनिषेदपरविशेषणदलोपस्थितिद्वारा स्वजन्यवाक्यार्थबोधजन्यपदोपस्थितिद्वारा वा, इति फलितोऽर्थः। एवं च प्राचीनोक्तयथोद्देशपक्षस्य नावकाशलेशोऽपीति बोध्यम् ॥ **सर्वशास्त्रोपकारकमिति** ॥ पाणिनीयसूत्रसमुदायरूपशास्त्रस्थयोग्यसापादिकत्रैपादिकविध्युपकारकमित्यर्थः। एवं च दीपस्थानीयं परिभाषाशास्त्रं प्रभास्थानीयो वाक्यार्थबोधः प्रसरणस्थानीया विशेषणदलोपस्थितिः स्वघटकपदोपस्थितिर्वेति फलितम् ॥ यत्तु— 'स्वबुद्धीतिप्रतीकमुपादाय स्वबुद्धिजन्याकाङ्क्षामूलकोपस्थितिविषयविध्येकवाक्यताद्वारेति भावः' इति सर्वमङ्गलाकारः, तन्मरुमरीचिकाप्रमाणविचारपर्यायमिति परिपरिकत्थनं पारेपातालं पात्यते। स्वबुद्धिजन्याकाङ्क्षामूलकोपस्थितिविषयविध्येकवाक्यताद्वारेति पण्डितभाषितेन गुणाकाङ्क्षया विध्याकाङ्क्षाया एव स्पष्टं प्रतीतेः यथोद्देशपक्ष एव स्वीकृतः न पुनः कार्यकालः अतश्च 'एतच्च पक्षद्वयसाधारणं भाष्यम्' इत्युत्तरग्रन्थानभिज्ञाविद्वद्गोष्ठीमात्राभिनन्द्यं स्यादिति। अपि च एकवाक्यतामन्तरापि सकलशास्त्रोपकारकत्वमभिप्रयतां प्राचीनानां प्रत्यव-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मिति तत्तात्पर्यम् ।

स्थाने पण्डितं मन्यस्य शपथमात्रमथ मूकीभावो वा स्यात्प्रत्युत्तरमिति नेदमुक्तमर्थवर्णनं वैयाकरणहृदयमधिशेताम् ॥ यत्तु—'स्वस्यात्मीयस्याव्यवहितस्य पूर्वस्येत्याद्यंशस्य या विशिष्टविध्यर्थघटकतया बुद्धिः तज्जननद्वारेत्यर्थः, पदैकवाक्यतया वाक्यार्थबोधसम्पादनद्वारेति यावत्' इति वाक्यार्थचन्द्रिकाकारः एकवाक्यतामन्तराप्यव्यवहितस्येत्याद्यंशस्य विधिप्रदेशे स्मरणेन विशिष्टविध्यर्थघटकत्वं नापलपितुं शक्यम्, इति मशककदम्बकमिव मदकलं कलभं प्राचीनकुलमुपरुन्धानमफलोद्यमम्, इति तदश्रद्धेयमेवेत्यास्ताम् ॥ तत्तात्पर्यमिति ॥ 'षष्ठीस्थान—' इति सूत्रभाष्यस्थ 'अधिकारो नाम—' इत्यादिभाष्यव्याख्यानपरकैयटतात्पर्यमित्यर्थः । संज्ञाशास्त्रेषु प्रथमं वाक्यार्थबोधः, अनन्तरं शक्तिग्रहः, तदनन्तरं संस्कारः, ततः स्मरणम्, इति दीपप्रभाप्रसरणात्मकत्रितयापेक्षया आधिक्येन दृष्टान्तवैषम्यात् न तेषां कश्चित्पदोपादेयता सम्भवति, परिभाषाशास्त्रेषु पुनः स्व, स्ववाक्यार्थबोधविधेवोपस्थित्यात्मकत्रितयमादाय दृष्टान्तसाम्यात् कश्चित्पदोपादेयत्वं सूपपादम् । कथंचिदेकदेशस्थेत्यादिभाष्यस्य संज्ञापरिभाषासाधारण्यकल्पनाग्रहे तु प्रकारचतुष्टयं स्यादिति त्रिप्रकारत्वप्रतिपादनपर 'अधिकारो नाम त्रिप्रकारः—' इति भाष्यस्वारस्यभङ्गः । संज्ञामात्रविषयत्वकल्पने तु 'परिभाषा पुनरेस्थासती कृत्स्नं शास्त्रमभिज्वलयति प्रदीपवत्' इति समर्थसूत्रभाष्यसिद्धान्तव्याकोपः । एतेन 'कश्चिदेकदेशस्थ—' इत्यादिभाष्यमपिसंज्ञापरिभाषोभयसाधारणमिति वक्तुं शक्यम्, 'परिभाषारूपः' इति कैयटस्तु उपलक्षणतया योज्यः । 'पारार्थ्यस्योभयसाधारणतया संकोचे मानाभावात्' इति यद्वाक्यार्थचन्द्रिकायामुक्तं तद्गलहस्तितम् । चकारेणानुकृष्यमाणस्यस्वरितत्वेनाधिक्रियमाणस्य च विध्येकवाक्यतयार्थबोधकत्वात्कश्चित्पदोपादेयस्यापि विध्येकवाक्यतयैवार्थबोधकत्वमिति परमवश्यमङ्गीकर्तव्यम्, तच्च परिभाषाशास्त्रेष्वेव सम्भवति, न तु संज्ञाशास्त्रेष्विति 'षष्ठीस्थान—' इति सूत्रस्थं भाष्यं परिभाषाशास्त्रमात्रविषयकमित्येव कल्पयितुमौचित्यात्, आस्तामिदमपि, 'मृजेर्वृद्धि' इत्यादिसूत्रस्थवृद्ध्यादिपदानामुपस्थापकतया चारितार्थ्योऽपि उपस्थितपदार्थेऽन्वये प्र-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

S. Kuppuswami Sastrigal, M. A., Ag. Professor of Sanskrit & Comparative Philology, Presidency College, Madras.— I have perused some portions of the work called *Nagesasaya Nirnaya* by Brahma-Sri R. Narayanasastrial of the Tiruvadi Sanskrit College. This work is a learned commentary on the famous treatise called Paribhashendusekhara by Nagesa Bhatta. The author proposes to critically examine in this commentary the various interpretations given by other commentators on Paribhashendusekhara. I see that this commentary has already met with the approbation of some eminent Vyakaranas like Mahamahopadhyaya Subbarayachariar. From the portions I have seen, I can confidently say that Mr. Sastriar's commentary, when published, will hold a prominent place in the dialectic literature relating to the Vyakarana Sastra. Mr. Sastriar's work in this direction deserves encouragement.

NEW PUBLICATIONS.

Sastra Darpana by Sri Amalananda, the author of Kalpataru. This is a masterly treatise on the Brahmasutras consisting of splendid lectures on each Adhikarana. Crown 8vo. pp. 369. Cloth Gilt. **Rs. 2-8-0.**

Taittiriyopanishad Bhashya with the commentary called **Vanamala** by Sri Achyuta Krishnananda Tirtha. This precious commentary is quite invaluable to a right understanding of the Bhashya of Sri Sankara. Royal 8vo. pp. 270. Price **Rs. 3.**

Bhagavad Gita with the commentary called **Brahmanandagiri** by Sri Venkatanatha. An excellent Advaitic Commentary far superior in every respect to all others published hitherto. The author seems to have been very learned with his critical faculties fully developed. Crown 8vo. pp. 614. Price **Rs. 3.**

THE MANAGER,

Bookselling Department,

SRI VANI VILAS PRESS,

SRIRANGAM, (Madras Presidency, S. India.)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

OPINIONS.

The Honorable Mr. V. Krishnaswamy Iyer. C. S. I.— Brahma Sree R. Narayana Sastrial is a pundit of rare ability. He has a profound knowledge of Vyakarana. His powers of versification are high and his compositions are singularly free from the defects of modern pundits. His character is very good. In my opinion he deserves the patronage of all lovers of Sanskrit.

तिरुविशनल्लूर् महामहोपाध्याय श्रीरामसुब्रह्मण्यशास्त्रिणः—

भाष्ये पातञ्जले यन्मतिरतिविततां शेखरे ग्रन्थवर्ये
काव्यालङ्कारवर्गे बहुविधरचना यस्य सम्यक् प्रसिद्धा ।
द्राक्षापाको यदीये वचसि सुमधुरो नन्दनीयः कवीन्द्रः
सोऽयं नारायणाख्यो मम मुदमतनोद्रामसुब्बोर्वचोभिः ॥

नागेशाशयनिर्णयसमाह्वयस्तेन निर्मितो ग्रन्थः ।
दृष्टोऽयमेक एव प्रभवति नागेशहृदयनिर्णीतौ ॥

पञ्चनदक्षेत्रवास्तव्यवैयाकरणवर्य महामहोपाध्याय श्रीमुष्णसुब्बरायाचार्याः— चोलमण्डलमण्डलायमानराधामङ्गलग्रामाभिजनेन सरसकविताचतुरेण वैयाकरणश्रेष्ठेन नारायणशास्त्रिणा प्रणीतं नागेशाशयनिर्णयाभिधानं परिभाषेन्दुशेखरव्याख्यानमवलोक्य एवं मन्येऽहम् । यद्यपि पण्डितवर्यैः प्रणीतानि परिभाषेन्दुशेखरव्याख्यानानि सन्ति, तथापि अत्र उल्लिखिता अनेके नवीना विषयाः तेषु नोपलभ्यन्ते । किं च प्रायो व्याख्यानानि मूलखण्डनपराण्येव दृश्यन्ते । इदं तु तत्खण्डनस्य अलग्नकतां प्रदर्श्य मूलाशयवर्णनेन मूलार्थस्य दार्ढ्यं स्फोरयति । एवमादयो बहवो गुणा उपलभ्यन्ते । तस्मादवश्यमुपादेयमिति ॥

पुदुक्कोट्टै राजस्थानदानाधिकारिणः पुदग्रहारं श्रीगोपालशास्त्रिणः—

नागेशाशयनिर्णयभूषितभूषणविराजितो जयति ।
खण्डितदोषकलापो भुवि परिभाषेन्दुशेखरो नाम ॥

मन्निकटाच्चिरकालं गृहीतविद्यः कवीश्वरः प्रथते ।
नागेशाशयनिर्णयविधिना नारायणाभिधः शास्त्री ॥

मत्कृतभूषणविवरणनागेशाशयविनिर्णयं वीक्ष्य ।
नानाखण्डनविवृतीर्जाता वेलेति निन्दितुं मन्ये ॥

नवसालपुराधीशश्रीमन्मार्ताण्डभूपतेः ।
दानाधिकारी गोपालशास्त्रीत्थं बहुमन्यत ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाल्मीकिविद्यापीठपुस्तकालयः

प्रत्यावर्तनतिथिः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Acc. No. 706
Class No 491.25 Book No SHA
Author शास्त्रीगल नारायण
Title ...नागेशाद्वायु निर्णय

Due on	Borrower's Name	Returned on

491.25
SHA
706

महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय
वाल्मीकि विद्यापीठ
पुस्तकालय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu